

December 2021

Evaluatie coronamaatregelen VLAIO

Impact van de steunmaatregelen

Versie: finaal rapport

December 2021

Evaluatie coronamaatregelen VLAIO

Impact van de steunmaatregelen

Stijn Zegel, Technopolis Group, stijn.zegel@technopolis-group.com

Amber van der Graaf, Technopolis Group

Erwin Karsten, Technopolis Group

Joep Konings, VIVES, KU Leuven & Nazarbayev University Graduate School of Business

Glenn Magerman, Université libre de Bruxelles & CEPR Londen

Dieter van Esbroeck, KU Leuven

Inhoudsopgave

Managementsamenvatting	1
1 Inleiding	4
1.1 Aanleiding evaluatie	4
1.2 De evaluatievragen	4
1.3 Evaluatieaanpak	5
1.4 Leeswijzer rapport	6
2 Coronasteunmaatregelen in Vlaanderen	7
2.1 De coronacrisis in Vlaanderen	7
2.2 Overzicht steunmaatregelen voor Vlaamse ondernemers	13
2.3 Gebruik van de Vlaamse steunmaatregelen	16
2.4 Coronacrisis en steunmaatregelen in Wallonië en de buurlanden	20
2.5 Conclusie: gebruik van de Vlaamse steunmaatregelen	25
3 Economische impact van steunmaatregelen op sectoren en bedrijven	27
3.1 Toekenning steunmaatregelen: bereik van de doelgroep	27
3.2 Effect van steunmaatregelen op sectoren en bedrijven	35
3.3 Conclusie: effecten steunmaatregelen op sectoren en bedrijven	49
4 Economische impact van steunmaatregelen op de Vlaamse economie	52
4.1 Economische impact van steunmaatregelen op de Vlaamse economie	52
4.2 Conclusie: effecten steunmaatregelen op Vlaamse economie	62
5 Discussie	64
Methodologische bijlagen	66
Bijlage A: Interviews	66
Bijlage B: Descriptieve data-analyse	67
Bijlage C: Econometrie	68
Bijlage D: Impact cases ondernemers	75

Managementsamenvatting

Aanleiding en doel van de evaluatie

In maart 2020 werden in België, net zoals in verschillende andere EU-lidstaten, de eerste coronabesmettingen geconstateerd. Binnen enkele dagen begonnen de federale en Vlaamse overheden veiligheidsmaatregelen en steunmaatregelen in te voeren. Nu, anderhalf jaar verder, kijkt VLAIO terug naar de effecten van deze steunmaatregelen.

Deze evaluatie richt zich specifiek op de effectiviteit van de VLAIO-steunmaatregelen, voor de periode maart t/m december 2020, en de impact daarvan op de Vlaamse economie en Vlaamse ondernemingen. **De hoofdvraag van dit onderzoek luidt: “Wat zou er gebeurd zijn indien Vlaanderen deze maatregelen niet had genomen?”**

Steunmaatregelen voor Vlaamse ondernemers

De achterliggende gedachte bij de invoering van de reeks aan steunmaatregelen was dat de Vlaamse overheid ondernemingen en werknemers zo snel en goed mogelijk wilde steunen bij de opgelegde beperkingen door de veiligheidsmaatregelen. Het doel was om faillissementen van gezonde bedrijven als gevolg van de beperkingen ten alle tijden te voorkomen.

Specifiek onderzoeken wij **zes VLAIO-steunmaatregelen**: de Corona hinderpremie, de Compensatiepremie, de Ondersteuningspremie, het Vlaams beschermingsmechanisme, het Nieuw Vlaams beschermingsmechanisme, en het Vlaams beschermingsmechanisme 3. De eerste drie regelingen betreffen forfaitaire steun en waren beschikbaar vanaf midden maart 2020. Daarna volgde vanaf augustus 2020 de drie Vlaams beschermingsmechanismes waarin steun als percentage van de omzet tijdens de referentieperiode in 2019 werd toegekend.

Naast de steunmaatregelen vanuit VLAIO, waren er ook andere Vlaamse steunmaatregelen en de federale overheid. Deze vormen van steun zijn niet onderzocht in deze evaluatie.

Aanpak en methodes van de evaluatie

Om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden, is er gekeken naar de impact van VLAIO-steunmaatregelen op drie niveaus: **op macroniveau (gehele economie van het Vlaams gewest), mesoniveau (verschillende sectoren, typen Vlaamse bedrijven), en op microniveau (individuele ondernemingen)**. In het onderzoek is gebruik gemaakt van een combinatie van kwantitatieve en kwalitatieve methodes:

- **Kwalitatieve methodes** bestonden uit diepte-interviews met sectorkoepels en ondernemersorganisaties alsmede gesprekken met ondernemers uit hard getroffen sectoren in de vorm van impact-cases. Hiermee zijn de ervaringen van ondernemers in kaart gebracht en de kwantitatieve trends toegelicht. Daarnaast is gebruik gemaakt van reeds bestaande bronnen via deskstudie.
- De **kwantitatieve methodes** bestaan uit descriptieve data-analyses, voor het in kaart brengen van het gebruik van de steunmaatregelen, en econometrische analyses om de impact van steun op ondernemingen te analyseren. Specifiek is gebruik gemaakt van een ‘difference-in-differences’ methode om verschillen tussen gesteunde en niet-gesteunde bedrijven doorheen de tijd te analyseren. Deze aanpak laat toe de Vlaamse steunmaatregelen te isoleren van federale steun. Tenslotte is de output van de difference-in-differences analyse gebruikt als input voor een macro-economisch ‘growth accounting’ model. In deze analyse simuleren we de impact van de VLAIO-steun op tewerkstelling, output en de Vlaamse waardeketens, tegenover een counterfactual scenario waarin er geen VLAIO-steun zou zijn toegekend.

Gebruik van de Vlaamse steunmaatregelen

Voor de 6 verschillende steunmaatregelen in 2020 zijn in totaal **352.640 aanvragen** geweest voor een **totaalbedrag van €1,89 miljard**. Hiervan is €1,2 miljard toegewezen via de corona hinderpremie (30% van de aanvragen en 62% van het totaalbedrag). De forfaitaire steunmaatregelen zijn meer aangevraagd door kleinere ondernemingen, en de latere steunmaatregelen (percentage van de omzet) relatief meer door grotere ondernemingen.

De sector detailhandel (exclusief handel in auto's en motorvoertuigen) en de sector eet- en drinkgelegenheden hebben het meest gebruik gemaakt van de steunmaatregelen. Aan bedrijven in deze sectoren is ongeveer 50% van de totale steun in euro's toegekend. Een overgroot deel van de steun is terecht gekomen bij zeer kleine ondernemingen.

Bereik van de doelgroep

Om effecten van de steun te kunnen verwachten dient de doelgroep te worden bereikt. Uit de analyses blijkt dat **de steun terecht is gekomen bij de hardst getroffen ondernemingen en sectoren**. Daarbij zijn de ervaringen van ondernemingen met betrekking tot de toegankelijkheid van de VLAIO-steun positief. Ondernemingen geven aan dat de steun snel beschikbaar en makkelijk aan te vragen was en dat er snel werd uitbetaald.

De **forfaitaire bedragen waren gunstiger voor kleine ondernemingen**. Voor 13% van de ondernemingen (waarvoor omzetcijfers beschikbaar zijn) was de forfaitaire premie zelfs hoger dan de omzet uit het referentiekwartaal van 2019. Voor grote(re) ondernemingen stond de forfaitaire steun, zoals de corona hinderpremie, niet in verhouding tot hun vaste kosten, een zogenoemde *"druppel op de hete plaat"*. De **steunmaatregelen die werken met het criterium van omzetsdaling werden als correcter ervaren door middelgrote en grote ondernemingen**. Ondernemers beseffen dat de overheid niet iedereen in gelijke mate tevreden kon stellen.

Effect van steunmaatregelen op sectoren en ondernemingen

Ondernemingen ontvingen steun omdat zij verplicht moesten sluiten of als gevolg van de veiligheidsmaatregelen een zeer grote omzetsdaling ($\geq 60\%$) ervoerden. De analyseresultaten tonen aan dat **gesteunde ondernemingen, na het ontvangen van steun, een inhaalbeweging maakten ten opzichte van niet-gesteunde ondernemingen**. Indien er geen coronasteun zou zijn uitgekeerd, zou een onderneming gemiddeld 12% minder omzetgroei gekend hebben, 8% minder groei in tewerkstelling en 9% minder groei in productiviteit, telkens voor het kwartaal volgend op de steun. Uit de kwalitatieve gesprekken komen **grote verschillen tussen sectoren** naar voren. In de hardst geraakte sectoren hadden ondernemers tijdens de crisis zeer beperkte bedrijfsactiviteiten, al zijn er ook mooie verhalen van ondernemers die op andere wijze omzet wisten te genereren, zoals via het opzetten van een nieuwe webshop.

De interviews stellen verder dat de impact van de veiligheidsmaatregelen op de relaties met leveranciers niet dominant lijkt te zijn geweest. Er werd wel minder gehandeld met leveranciers, maar relaties zijn grotendeels in stand gebleven.

De meeste ondernemers **benadrukken verder de VLAIO-steun te hebben gebruikt om vaste kosten te dekken**. Het beschermen van de liquiditeit voor de hardst getroffen sectoren is slechts deels geslaagd: bedrijven uit de reis-, evenementen-, persoonlijke diensten-, of culturele sector, geven aan financiële reserves te hebben uitgeput gedurende 2020. Slechts een beperkt aantal gesprekspartners heeft aangegeven dat er leningen zijn afgesloten. Er lijkt dus, op basis van dit anekdotische bewijsmateriaal, geen grote verandering in de solvabiliteit van ondernemingen te hebben opgetreden.

Het risico op falen werd door veel ondernemers hoog ingeschat aan het begin van de crisis. Geïnterviewde ondernemers en ondernemersorganisaties geven allen aan dat **zonder de VLAIO-steun er naar verwachting veel meer faillissementen plaats hadden gevonden**. Al

speelde ook het moratorium op falingen tijdens 2020. Uit de econometrische analyse blijkt dat het aantal stopzettingen (zowel liquidaties als falingen) is afgeremd door de coronasteun.

Effect van steunmaatregelen op de Vlaamse economie

Het Vlaams Bruto Regionaal Product (BRP) is in 2020 gekrompen met 6,1%, een ongeziene daling sinds de Tweede Wereldoorlog. **Zonder VLAIO-steun zou de impact van de veiligheidsmaatregelen op de Vlaamse economie beduidend groter zijn geweest:** het Vlaams BRP zou dan volgens het toegepaste model met 12,4% zijn gezakt, met een relatieve bijdrage van een daling in tewerkstelling van 2,8 procentpunt, en van 9,6 procentpunt in productiviteit. Zelfs in een conservatief scenario, waarin enkel de daling in werkgelegenheid wordt geëxtrapoleerd, zou de Vlaamse output zijn gezakt met een extra 2,4 procentpunt, tot een daling van 8,5%. De sectoren die het meeste bijdragen aan de daling in de Vlaamse output, zijn sectoren die over het algemeen ook meer VLAIO-steun hebben ontvangen: groothandel, detailhandel, eet- en drinkgelegenheden, reisbureaus en verschaffen van accommodatie.

Voor de ganse populatie van Vlaamse ondernemingen is moeilijk exact te duiden wat het effect van de steunmaatregelen is geweest op hun liquiditeits- en solvabiliteitspositie, aangezien er beperkte kwantitatieve data beschikbaar zijn. Het is echter **aannemelijk dat de VLAIO-steun in het algemeen heeft bijgedragen aan het behouden van de liquiditeits- en solvabiliteitspositie**. Uiteraard gelden de verschillen tussen sectoren en bedrijven, maar op macro-economisch niveau geeft kwalitatieve informatie aan dat het effect positief is geweest.

De meeste geïnterviewde ondernemers en ondernemersorganisaties geven verder aan dat **zonder de VLAIO-steun het aantal faillissementen veel groter was geweest**. Ook hier gelden verschillen per sector en dient men in gedachten te houden dat andere overheidssteun ook een bijdrage heeft geleverd (denk aan het moratorium op falingen). Hoewel ondernemers uit de meeste sectoren aangeven dat het vertrouwen in de toekomst weer terugkomt is zichtbaar dat een substantieel deel van de ondernemers uit de hardst getroffen sectoren nog niet erg positief is over de toekomst.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding evaluatie

In maart 2020 werden in België, net zoals in vele andere EU-lidstaten, de eerste coronabesmettingen geconstateerd. Binnen enkele dagen begonnen de federale, Vlaamse, en Waalse overheden veiligheidsmaatregelen en ondersteuningsmaatregelen in te voeren. Nu, in oktober 2021, is de wereld ruim anderhalf jaar verder en kijken overheden naar de effecten van deze maatregelen. In dat kader vraagt VLAIO in deze studie naar een analyse van de impact van coronasteunmaatregelen van VLAIO op ondernemingen gelegen in Vlaanderen.

1.2 De evaluatievragen

1.2.1 Doel van de evaluatie

Het doel van deze opdracht is om de impact van de coronasteunmaatregelen van VLAIO op ondernemingen tijdens de periode van maart 2020 tot eind december 2020 in kaart te brengen. We richten ons in de analyse op:

- De Corona hinderpremie;
- De Compensatiepremie;
- De Ondersteuningspremie;
- Het Vlaams beschermingsmechanisme;
- Het Nieuw Vlaams beschermingsmechanisme; en
- Het Vlaams beschermingsmechanisme 3.

De evaluatie richt zich specifiek op de effectiviteit van de genomen maatregelen, de impact op de Vlaamse economie en ondernemingen, en hoe en waarom deze impact bereikt is bij verschillende typen ondernemingen.

1.2.2 Evaluatievragen

Dit onderzoek richt zich op onderzoeksvragen omtrent basisgegevens en drie evaluatievragen die moeten leiden tot de beantwoording van de hoofdvraag: *“Wat zou er gebeurd zijn indien Vlaanderen deze maatregelen niet had genomen?”*. De evaluatievragen staan weergegeven in Tabel 1. In dit overzicht hebben wij de originele vragen verder uitgewerkt.

Tabel 1 Overzicht van evaluatievragen

Evaluatievragen	Deelvragen en aspecten
Hoofdvraag: Wat zou er gebeurd zijn indien Vlaanderen deze maatregelen niet had genomen?	
Basisgegevens:	a. Een explicitering van de interventielogica van de Vlaamse steunmaatregelen b. De kerncijfers per instrument op basis van de data geleverd door VLAIO c. Een portfolio-analyse van de bedrijven die met het instrument bereikt werden, naar belangrijkste ondernemingskenmerken.
Evaluatievraag 1: Een analyse van de economische impact van de steunmaatregelen op de Vlaamse economie	In welke mate hebben de maatregelen directe impact gehad op ondersteunde ondernemingen, in termen van: a. Omzet & werkgelegenheid; b. Liquiditeit; c. Solvabiliteit;

Evaluatievragen	Deelvragen en aspecten
	d. Risico op falen (faillissementen & stopzettingen); e. Vertrouwen in de toekomst; en f. Impact op leveranciers & klanten.
Evaluatievraag 2: Een analyse van de impact van de steunmaatregelen (op basis van econometrische data) op mesoniveau	Hoe zien de antwoorden op evaluatievraag 1 er uit als specifieke dimensies worden geanalyseerd, in termen van: a. Sector; b. Grootte van ondernemingen; c. Leeftijd van ondernemingen; d. Geografische ligging; en e. Impact op leveranciers & klanten.
Evaluatievraag 3: Concrete voorbeelden die de impact van de maatregelen illustreren op individueel ondernemingsniveau	Wat is de impact van de steunmaatregelen geweest op individueel ondernemingsniveau, in termen van: a. Prototype bedrijven uit verschillende sectoren; en b. Prototype bedrijven van verschillende groottes.

Technopolis Group 2021, op basis van het offerteverslag

1.3 Evaluatieaanpak

Er zijn een aantal overwegingen waarmee wij rekening hebben gehouden in onze evaluatieaanpak. De voornaamste overwegingen zijn:

- Ondernemingen met een exploitatiezetel in Vlaanderen konden gebruik maken van Vlaamse en federale steunmaatregelen. Bij het vaststellen van de impact van de steunmaatregelen van VLAIO dienden we rekening te houden met de impact van andere steun voor ondernemingen;
- De beperkende maatregelen en coronasteunmaatregelen zijn over de periode maart - december 2020 niet constant geweest. We moesten dus een differentiatie maken tussen verschillende tijdsperiodes bij de analyses;
- Om de hoofdvraag goed te kunnen beantwoorden, werd er naar de impact van Vlaamse maatregelen gekeken op drie niveaus: op macroniveau (gehele economie van het Vlaams gewest), mesoniveau (verschillende sectoren, typen Vlaamse bedrijven), en op microniveau (individuele ondernemingen);
- Er diende gebruik gemaakt te worden van een combinatie van kwalitatieve en kwantitatieve methodes om effecten goed te meten en de context van deze effecten helder in kaart te brengen;
- Het was belangrijk om een counterfactual analyse te maken: wat zou er zijn gebeurd zonder steunmaatregelen?;
- De evaluatie diende niet alleen in te gaan op de directe effecten, maar ook op de indirecte effecten (spillovers) op leveranciers en klanten van gesteunde ondernemingen;
- Vanwege de gevolgen van de crisis voor ondernemingen, werkgevers, werknemers, samenwerkingspartners en partijen die ondernemingen steunen is de coronacrisis een gevoelig onderwerp. In de aanpak en de uitvoering diende rekening gehouden te worden met deze gevoeligheid.

Op basis van deze overwegingen, de evaluatievragen en ons analytisch kader hebben wij gekozen om de volgende onderzoeksmethodes toe te passen:

- Deskstudie en interviews: om een beeld te schetsen van de effecten van de crisis op ondernemingen in Vlaanderen, de hardst getroffen sectoren en typen bedrijven, de trends in gebruik van de maatregelen, de wijze waarop er gebruik is gemaakt van de steunmaatregelen en waarom, en om een idee te krijgen van wat er was gebeurd zonder de Vlaamse maatregelen. (Zie ook Bijlage A)
- Descriptieve data-analyse en econometrische analyse: om een heldere portfolioanalyse uit te voeren en om de effecten van de steunmaatregelen op macro- en mesoniveau alsook het ondernemingsniveau te analyseren. (Zie ook Bijlage B en Bijlage C)
- Impact-cases: deze methode helpt ons om inzicht te krijgen in de ervaringen van de individuele ondernemer met de steunmaatregelen. Ook vragen we o.a. welke Vlaamse en federale maatregelen zijn gebruikt, voor welke doeleinden, en wat er was gebeurd zonder de steun. Ook wordt ingegaan op zaken die wegens gebrek aan data lastig te analyseren zijn zoals het gebruik van leningen (vreemd vermogen i.h.k.v. solvabiliteit). (Zie ook Bijlage D)
- Triangulatie en rapportage van de verzamelde analyse over de drie conceptuele lagen vinden aan het einde van de dataverzameling plaats en zijn gebaseerd op het tegen elkaar afzetten van informatie verzameld uit de bovenstaande werkpakketten.

1.4 Leeswijzer rapport

Dit rapport is opgebouwd uit verschillende hoofdstukken. Allereerst bieden we in hoofdstuk 2 een inleiding op de *veiligheidsmaatregelen* (verplichte sluitingen e.d.) en *steunmaatregelen* (beschikbaar gestelde middelen) die over 2020 zijn geïntroduceerd. Ook kijken we naar de impact van de veiligheidsmaatregelen op de Vlaamse economie, de interventielogica van de steunmaatregelen, het gebruik per instrument en presenteren we een portfolio-analyse van het gebruik door bedrijven op basis van de belangrijkste kenmerken van ondernemingen.

Vervolgens verkent hoofdstuk 3 de effecten van de VLAIO-coronasteunmaatregelen op Vlaamse bedrijven en sectoren in Vlaanderen. Dit hoofdstuk richt zich specifiek op de verschillen in sectoren en typen ondernemingen, het mesoniveau. Aan de hand van data-analyses en kwalitatieve informatie biedt dit hoofdstuk antwoord op de onderzoeksvragen 2 en 3. In hoofdstuk 4 volgt daarna de analyse op het niveau van de Vlaamse economie, het macroniveau. Aan de hand van data-analyses en kwalitatieve informatie biedt dit hoofdstuk antwoord op de onderzoeksvraag 1. Ten slotte biedt hoofdstuk 5 een discussie rondom punten uit het onderzoek die niet rechtstreeks bijdragen aan het beantwoorden van de evaluatievragen maar wel nuttig kunnen zijn richting de toekomst.

In het rapport worden de volgende woorden gebruikt voor de omvang van ondernemers:

- Micro-ondernemingen/bedrijven: minder dan 10 werknemers;
- Kleine ondernemingen/bedrijven: tussen de 10 en 49 werknemers;
- Middelgrote ondernemingen/bedrijven: tussen de 50 en 249 werknemers; en
- Grote ondernemingen/bedrijven: 250 of meer dan 250 werknemers.

Door de tekst heen gebruiken we de volgende tekstboxen:

Onderzoeksvraag

Data-technische/methodologische toelichting op basis van de uitgevoerde econometrie

Illustrenderende toelichting op basis van de uitgevoerde casestudies

2 Coronasteunmaatregelen in Vlaanderen

In dit hoofdstuk beginnen we met een beknopte beschrijving van de coronacrisis in Vlaanderen, met een overzicht van de veiligheidsmaatregelen en de economische effecten van de maatregelen en de crisis op onder andere de omzet van ondernemers, de werkgelegenheid in Vlaanderen en het aantal faillissementen. Vervolgens geven we in sectie 2.2 een overzicht van de steunmaatregelen van VLAIO en de interventielogica van het gevoerde beleid. In sectie 2.3 bieden we een overzicht van het gebruik van de steunmaatregelen en de verdeling tussen verschillende sectoren en ondernemingen. In sectie 2.4 bekijken we de coronacrisis en steunmaatregelen in Wallonië en het buitenland om het Vlaamse beleid in internationaal perspectief te plaatsen.

2.1 De coronacrisis in Vlaanderen

2.1.1 Veiligheidsmaatregelen in Vlaanderen

In maart 2020 werden in België, net zoals in vele andere EU-lidstaten, de eerste coronabesmettingen geconstateerd. Binnen enkele dagen begonnen de federale, Vlaamse, Brusselse en Waalse overheden veiligheidsmaatregelen en ondersteuningsmaatregelen in te voeren. Figuur 1 toont, schematisch, het verloop van de veiligheidsmaatregelen, die we op hoofdlijnen hieronder schetsen. Later, in Tabel 2 en Tabel 3 komen de details van de regelingen aan bod.

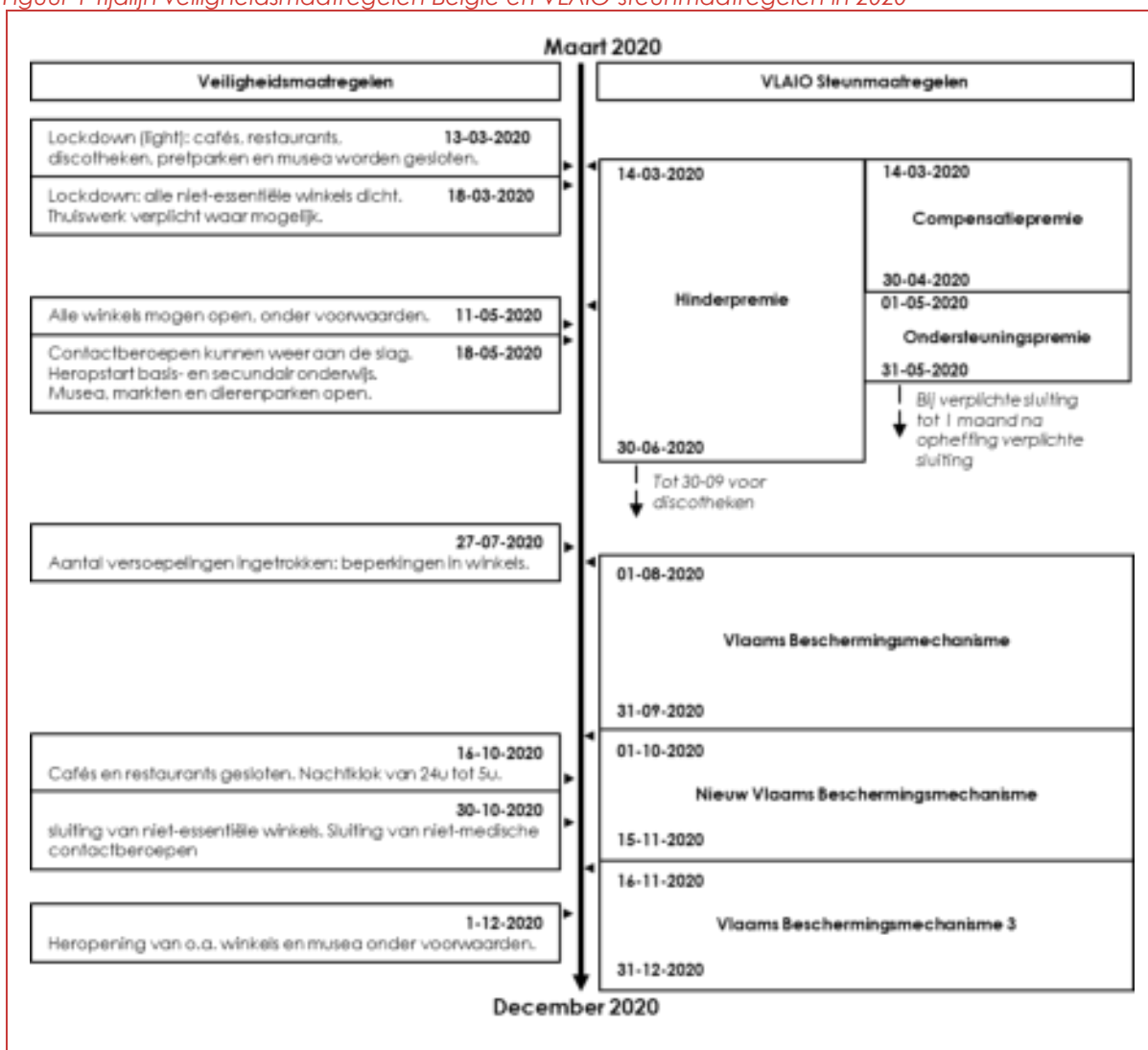
Op zaterdag 14 maart ging België officieel in lockdown. Dat betekende onder andere dat cafés, restaurants (ook van hotels), pretparken, musea en discotheken moesten sluiten en evenementen werden afgelast. Alle winkels die essentiële diensten leveren zoals voedingszaken (inclusief supermarkten), dierenvoedingswinkels en apotheken mochten openblijven. In een eerste fase waren andere handelszaken nog open tijdens de week, maar moesten in het weekend sluiten. Vanaf 18 maart 2020 moesten alle niet-essentiële handelszaken volledig sluiten. Scholen gingen dicht, maar crèches bleven open. Thuiswerken werd de norm. Op 20 maart werden ook de grenzen met de buurlanden grotendeels gesloten.

Op 11 mei werden de winkels heropend, en vanaf 18 mei werd het weer mogelijk om musea en culturele bezienswaardigheden te bezoeken. Contactberoepen konden, onder specifieke voorwaarden, weer aan de slag. Op 1 juli kwamen er verdere versoepelingen voor zwembaden en wellness centra, pretparken en speeltuinen, theaters en bioscopen, casino's en speelzalen en congres- en feestzalen.

De zomer was een relatief 'vrije' periode voor ondernemers, waarna er in het najaar weer een sterke golf aan lockdown-maatregelen volgde. Op 29 juli werden wel al weer verstrengingen geïntroduceerd voor onder andere bezoek thuis, evenementen en telewerk. Op 6 oktober kregen cafés een sluitingstijd, waarna ze volledig werden gesloten vanaf 16 oktober. Op 30 oktober werd weer een zware lockdown aangekondigd, met verplichte sluiting van niet-essentiële winkels en niet-medische contactberoepen. Deze regels werden vastgehouden tot het einde van 2020. Enkel niet-essentiële handelszaken konden vanaf 1 december 2020 terug de deuren openen.

Figuur 1 toont daarnaast ook de steunmaatregelen vanuit VLAIO¹. Deze beginnen gelijktijdig met de eerste veiligheidsmaatregelen. In het begin overlappen sommige steunmaatregelen, een reflectie van de snelheid waarmee beleid gemaakt diende te worden als noodrespons tegen de crisis. Vervolgens is er een tussenperiode geweest met minder steunmaatregelen; steunmaatregelen zoals de ondersteuningspremie liepen af in juli maar boden nog tot augustus steun. Vanuit doorlopend overleg met ondernemingen en koepels heeft VLAIO feedback ontvangen omtrent het ontwerp van nieuwe steunmaatregelen. Vanaf 1 augustus werden de steunmaatregelen op een meer vergelijkbare manier ontworpen en werden de Vlaamse beschermingsmechanismen sequentieel ingezet tot eind 2020.

Figuur 1 Tijdslijn veiligheidsmaatregelen België en VLAIO-steunmaatregelen in 2020

Nationale veiligheidsraad en VLAIO, bewerking Technopolis

¹ Hier geldt de kanttekening dat er binnen sommige steunmaatregelen uitzonderingen gelden voor ondernemingen uit bepaalde sectoren of die ook gebruik maakten van andere steunmaatregelen. Zo konden gebruikers van de compensatiepremie tot 31 mei gebruik maken van de ondersteuningspremie. Hinderpremiegebruikers konden daarentegen tot 1 maand na de opheffing van de verplichte sluiting van hun onderneming gebruik maken van de ondersteuningspremie.

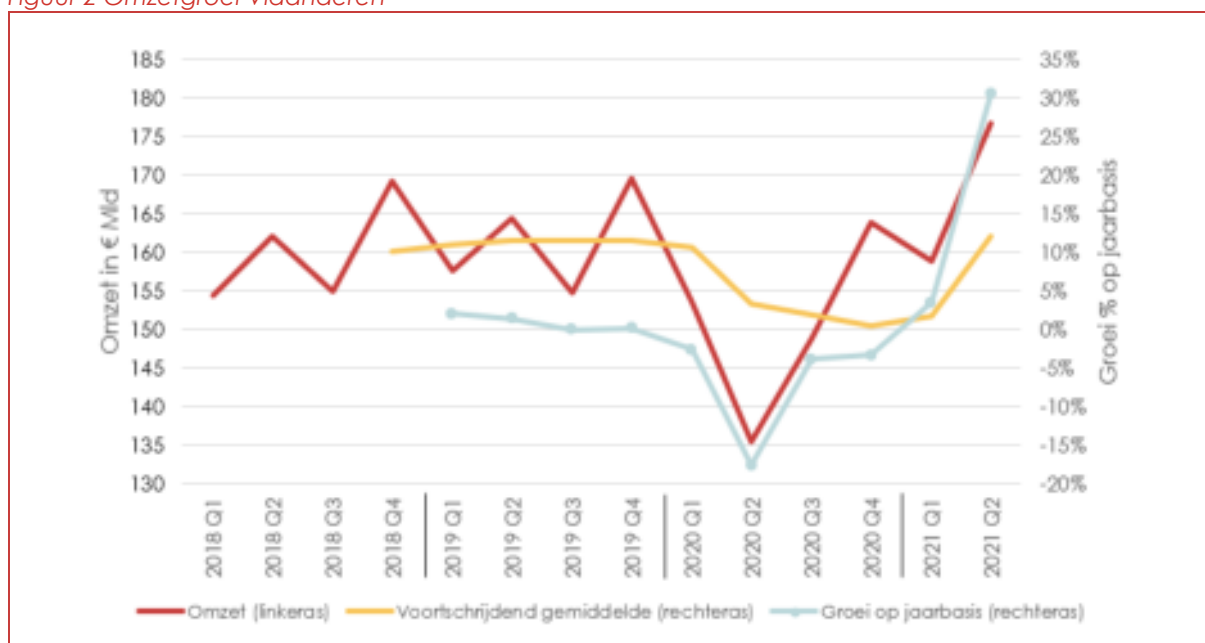
De veiligheidsmaatregelen hebben vanzelfsprekend een sterke impact gehad op de economie in Vlaanderen. In de hierop volgende sectie geven we op hoofdlijnen een overzicht van de belangrijkste trends voor de omzet van bedrijven, de werkgelegenheid en het aantal faillissementen en oprichtingen.

2.1.2 Economische effecten van de crisis

Omzetgroei onder bedrijven

Voor de totale omzet in Vlaanderen zien we in Figuur 2 een patroon dat gelijkloopt met de strengste periodes van de veiligheidsmaatregelen (de lockdowns). Er was een negatieve omzetgroei in heel 2020 voor Vlaanderen, met een dieptepunt van -17% jaar-op-jaar in het tweede kwartaal. In 2021 zien we in de eerste twee kwartalen een sterk herstel, al is de evolutie op lange termijn nog onduidelijk.

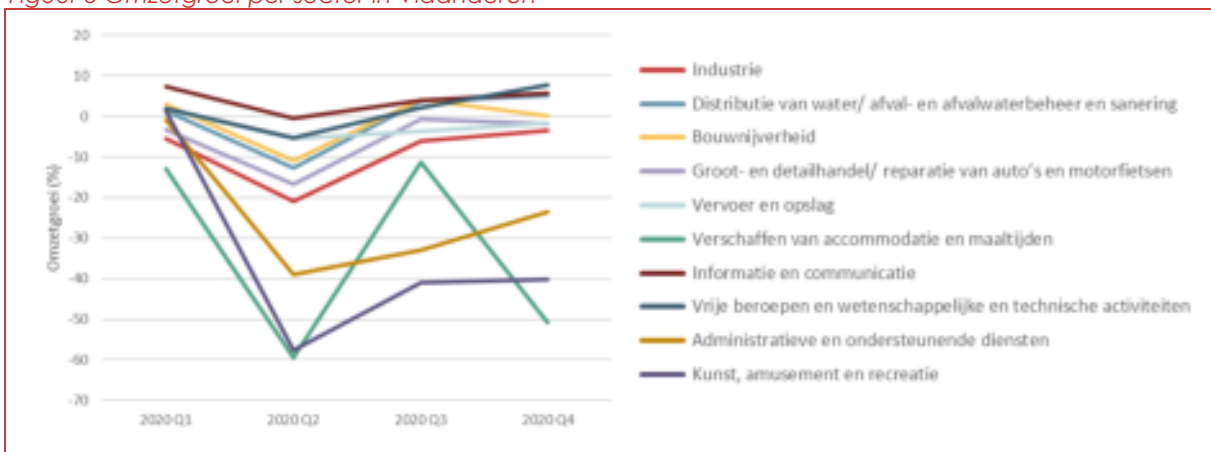
Figuur 2 Omzetgroei Vlaanderen

Groeicijfers jaar-op-jaar zelfde kwartaal vorig jaar. Voortschrijdend gemiddelde is op jaarbasis (4 observaties per kwartaal). Statbel (Omzet en investeringen per jaar, trimester, provincie en economische activiteit (NACE 2008) volgens de BTW-aangiften), bewerking Konings, Magerman en Technopolis Group

Op sectoraal niveau is de impact van de maatregelen erg heterogeen; we zien grote verschillen in de omzetveranderingen tussen sectoren (Figuur 3). De omzet in de meeste sectoren is gekrompen, maar het is duidelijk dat enkele sectoren een zeer sterke krimp hebben ervaren. Het hardst getroffen zijn de sectoren: accommodatie en maaltijden (-59% in het tweede kwartaal), kunst, amusement en recreatie (-58% in het tweede kwartaal) en administratieve diensten (-39% in het tweede kwartaal). Sommige sectoren hebben een positieve groei: de sector informatie en communicatie en de sector vrije beroepen (vrije beroepen zijn meestal beroepen die in de (intellectuele) dienstverlening actief zijn). Ook binnen een sector is de impact heterogeen. Zo is er het voorbeeld van de sector verschaffen van accommodatie en maaltijden. Restaurants en cafés waren veel gesloten en het hardst geraakt, hotels waren open maar moesten hun restaurants en ontbijtzalen sluiten -zij hadden evenwel te lijden onder de reisbeperkingen- maar afhaalrestaurants en bezorgdiensten deden het uitstekend. Dit soort verschillen zijn in de cijfers per sector echter niet zichtbaar.

Figuur 3 Omzetgroei per sector in Vlaanderen

Groeicijfers jaar-op-jaar, vergelijk van hetzelfde kwartaal tussen 2019 en 2020. Statbel (Omzet en investeringen per jaar, trimester, provincie en economische activiteit (NACE 2008) volgens de BTW-aangiften), bewerking Konings, Magerman en Technopolis Group

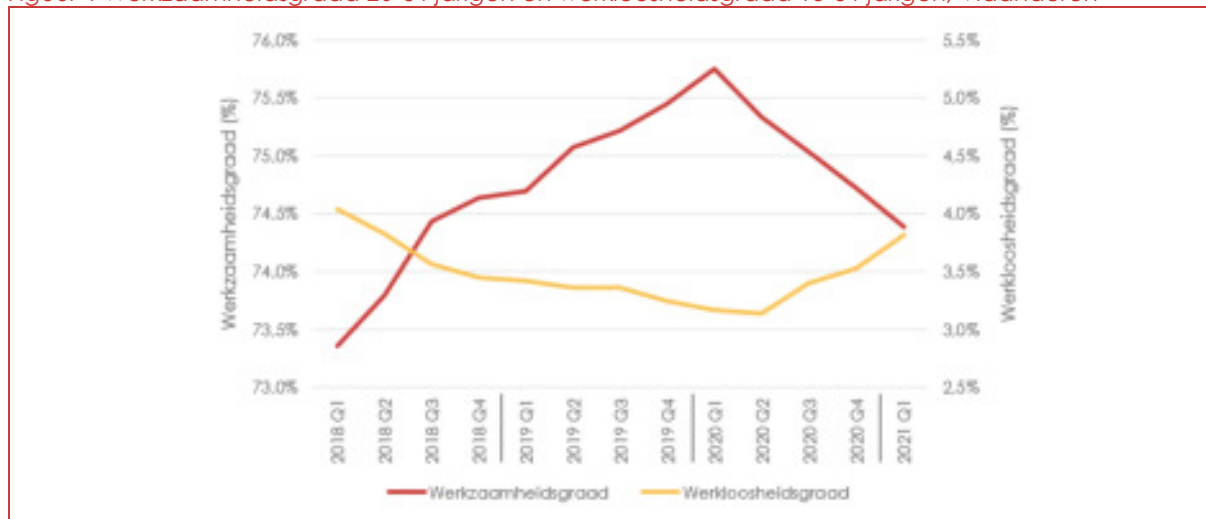
Werkgelegenheid

Figuur 4 geeft de evolutie weer in Vlaanderen van:

- de werkzaamheidsgraad (het aantal werkende personen, in loondienst of zelfstandig, van 20-64 jaar oud in het Vlaams Gewest ten opzichte van de totale bevolking van deze leeftijdsgroep); en
- de werkloosheidsgraad (aantal personen tussen 15 en 64-jaar in het Vlaamse Gewest dat werk zoekt, ten opzichte van de som van het aantal werkzoekenden en werkenden tussen 15 en 64-jaar in het Vlaamse Gewest).

De krimp in werkgelegenheid is in lijn met de data van Statbel voor heel België. De impact van de veiligheidsmaatregelen is evident: er is een scherpe krimp in de werkzaamheidsgraad terwijl deze een opwaartse trend vertoonde, en vice versa voor de werkloosheidsgraad.

Figuur 4 Werkzaamheidsgraad 20-64 jarigen en werkloosheidsgraad 15-64 jarigen, Vlaanderen

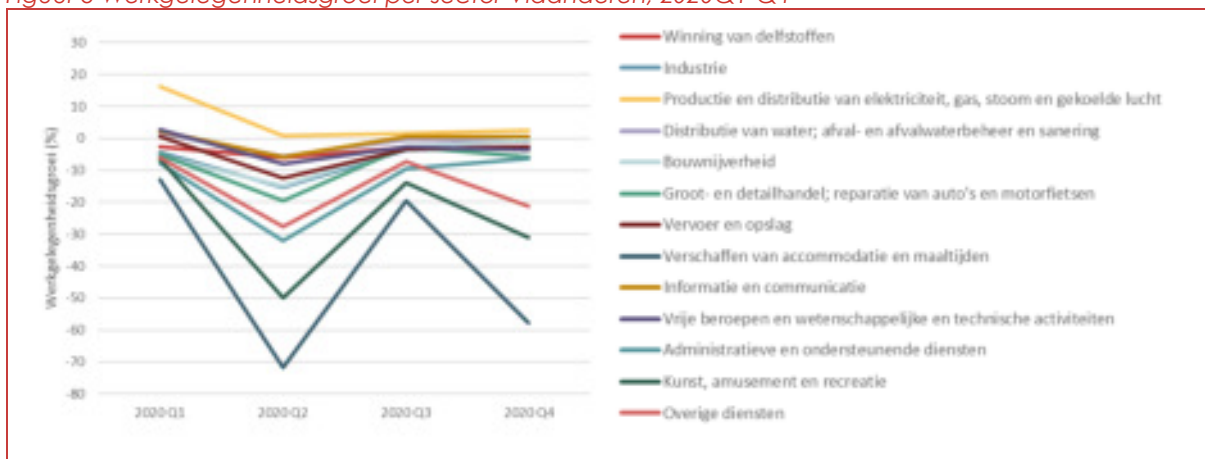

Groeicijfers jaar-op-jaar zelfde kwartaal vorig jaar. Statbel. Trendindicatoren Vlaamse Arbeidsmarkt: <https://www.steunpuntwerk.be/node/3959>, bewerking Konings, Magerman en Technopolis Group

Op sectoraal niveau zien we hier wederom grote heterogeniteit (Figuur 5) met diepe dalen voor sommige sectoren en een kleine impact in anderen. Ook valt het op dat er hier geen

positieve groei te zien is in bepaalde sectoren, terwijl dit voor omzet wel het geval was. Verder is het verloop van de grafieken per sector in lijn met het verloop van de omzet. De sector accommodatie & maaltijden is wederom het hardst getroffen: met een daling van bijna 72%. Daarnaast is de sector kunst, amusement en recreatie hard getroffen met een verlies van 50%.

Figuur 5 Werkgelegenheidsgroei per sector Vlaanderen, 2020Q1-Q4

Groeicijfers jaar-op-jaar zelfde kwartaal vorig jaar. Eigen berekeningen op basis van RSZ-data op ondernemingsniveau, bewerking Konings, Magerman en Technopolis Group

Stopzettingen en oprichtingen

De OESO² wijst erop dat zonder overheidsingrijpen vooral kleine en middelgrote ondernemingen het risico lopen op een faillissement als gevolg van maatregelen tot langdurige sluiting omwille van het coronavirus. Gegeven de conclusie van de OESO zien we een verrassende uitkomst: het aantal faillissementen in het tweede kwartaal van 2020 was op het laagste punt in 12 jaar³. Gezien het overheidsingrijpen is dit wellicht minder verrassend.

De belangrijkste verklaring voor het lage aantal stopzettingen is een moratorium op faillissementen, voorgesteld door de Federale overheid ten tijde van de eerste golf en later verlengd voor de rest van 2020. Dit moratorium is in het leven geroepen om bedrijven te beschermen die gedwongen waren hun deuren tijdelijk te sluiten op grond van de veiligheidsmaatregelen om de verspreiding van het coronavirus te beperken. Ook moet er bij de interpretatie van deze cijfers rekening worden gehouden met het feit dat er een zekere vertraging is tussen de (verplichte) stopzetting van economische activiteit en een faillietverklaring door de ondernemingsrechtbank. Daarnaast hebben de steunmaatregelen, zowel van VLAIO als de aanvullende maatregelen op federaal niveau (verdere toelichting in 2.2.2) een matigend effect gehad op het aantal faillissementen. Ook vindt in de maanden juli en augustus het gerechtelijk zomerreces plaats. Gedurende deze periode blijven de rechtbanken open, maar zijn er minder zittingen. Daarom liggen de faillissementscijfers in deze periode traditioneel lager.

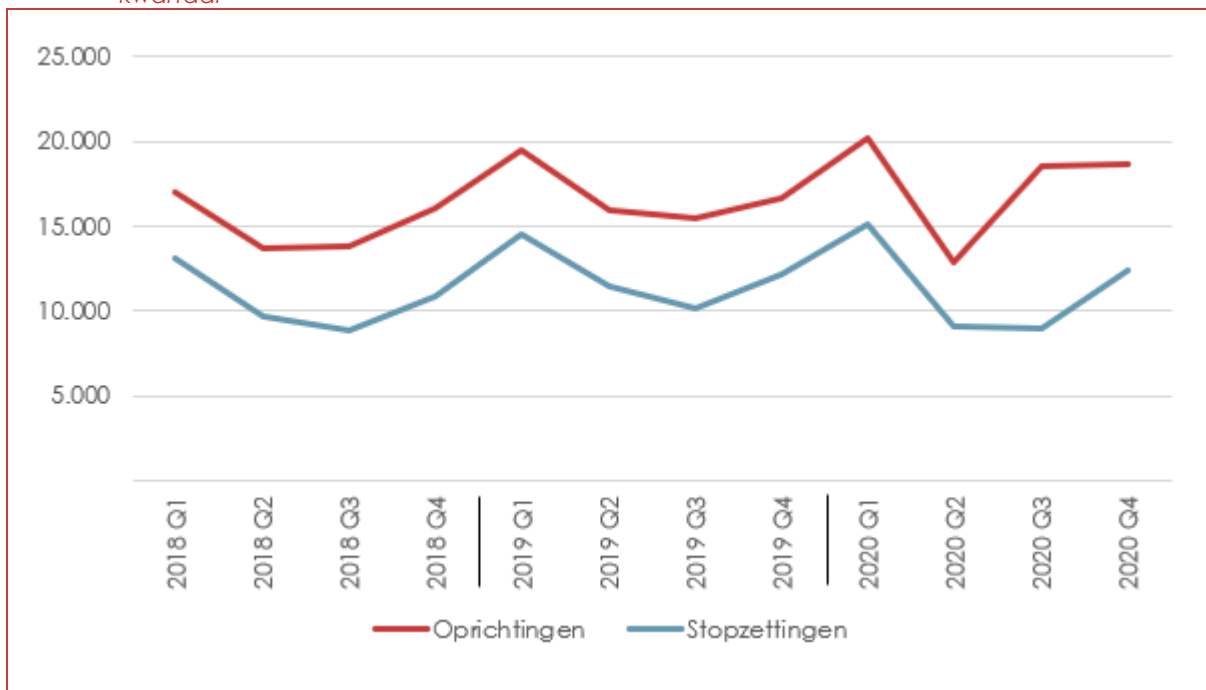
In Figuur 6 schetsen we het aantal stopzettingen (zowel faillissementen als vrijwillige liquidaties) en het aantal oprichtingen in Vlaanderen per kwartaal. Het aantal oprichtingen ligt in de afgelopen jaren in elk kwartaal hoger dan het aantal stopzettingen. Het aantal ondernemingen stijgt dus ieder jaar. We zien in het tweede kwartaal van 2020 een sterke daling

² OECD, *Statistical Insights: Small, Medium and Vulnerable*, 15 April 2020.

³ zie: <https://bestat.statbel.fgov.be/bestat/crosstable.xhtml?view=a73c5f38-823c-4a7c-9286-3c5c282cdeae>

van het aantal stopzettingen, deels te verklaren door het lage aantal faillissementen. Een andere verklaring is dat de steunmaatregelen wellicht veel ondernemers een reden gaven om het bedrijf niet stop te zetten. We zien ook een sterke daling in het aantal oprichtingen vanaf het tweede kwartaal van 2020, mogelijk door de grote onzekerheid in deze periode. Wel herpakt dit zich snel in het derde kwartaal van 2020. Wellicht is dit een direct effect van de lockdown: mensen die (gedwongen) stoppen als werknemer en beslissen een eigen zaak op te starten.

Figuur 6 Stopzettingen (zowel faillissementen als vrijwillige liquidaties) en oprichtingen Vlaanderen per kwartaal

Groeicijfers jaar-op-jaar zelfde kwartaal vorig jaar. Statbel bewerkt door Steunpunt Werk: Excel-app Trendindicatoren Vlaamse Arbeidsmarkt <https://www.steunpuntwerk.be/node/3952>, bewerking Konings, Magerman en Technopolis Group

2.2 Overzicht steunmaatregelen voor Vlaamse ondernemers

Basisvraag a) Een explicitering van de interventielogica van de Vlaamse steunmaatregelen

2.2.1 VLAIO-steunmaatregelen

Ondernemingen en zelfstandigen in Vlaanderen hebben sinds eind maart 2020 gebruik kunnen maken van Vlaamse en federale steunmaatregelen. Door VLAIO zijn er een reeks aan instrumenten ingevoerd, deze staan in onderstaande Tabel 2 en Tabel 3 beschreven.

Tabel 2 Overzicht van VLAIO-steunmaatregelen: Hinder-, Compensatie- en Ondersteuningspremie

Subsidie periode	Corona steunmaatregelen	Eigenschappen	Relevantie corona-maatregelen	Voorwaarden
12/03 2020 30/06 2020 (30/09 voor discotheken)	Hinderpremie ⁴ (incl. dag-vergoeding)	Hinderpremie: Bij verplichte sluiting van een fysieke locatie, hoogte van forfaitaire steun: €4.000. tot en met 5 april. Bijkomende sluitingspremie: Vanaf 6 april, tot opheffing van de verplichte sluiting hoogte steun €160/dag	Bepaalde sectoren waren verplicht gesloten	Ondernemingen met een vestiging in Vlaanderen, en een verplicht gesloten fysieke locatie Vennootschap/vereniging met minstens 1 VTE RSZ-ingeschrevene, zelfstandige in hoofd/bijberoep met volwaardige sociale bijdragen als een zelfstandige in hoofdberoep Sectoren afhankelijk van beslissingen tot verplichte sluiting door corona maatregelen van de Nationale Veiligheidsraad Een aanvraag op ondernemingsniveau, bijkomende premie voor alle exploitatiezetels in Vlaanderen met RSZ-tewerkstelling beperkt tot 5 premies per onderneming Aanvraagperiode: 26 maart – 30 juni 2020
14/03 2020 30/04 2020	Compensatiepremie	Bij omzetsdaling van minstens 60% ten opzichte van de omzet tijdens de referentieperiode in 2019, hoogte steun: €3.000. Voor zelfstandigen in bijberoep was dit de helft.	Bepaalde sectoren waren verplicht gesloten of sterk beperkt. ⁵ Serieuze exploitatiebeperkingen	Vennootschap/vereniging met minstens 1 VTE RSZ-ingeschrevene, zelfstandige in hoofd/bijberoep Enkele sectoren uitgesloten Omzetsdaling van minimum 60% (of verplicht gesloten zelfstandige in bijberoep) Een aanvraag op ondernemingsniveau, bijkomende premie voor alle exploitatiezetels in Vlaanderen met RSZ-tewerkstelling beperkt tot 5 premies per onderneming Niet cumuleerbaar met hinderpremie, PMV achtergestelde coronaleningen & gigarant waarborg. Aanvraagperiode: 4 mei – 30 juni 2020
01/05 2020 31/05 2020 Of tot 1 maand na opheffing verplichte sluiting	Ondersteuningspremie ⁶	Bedrijven die ook recht hadden op hinder- of compensatiepremie, hoogte steun: €2.000. Voor zelfstandigen in bijberoep was dit de helft.	Exploitatiebeperkingen na versoepeling maatregelen o.a. gefaseerde opheffing verplichte sluiting	Vennootschap/vereniging met minstens 1 VTE RSZ-ingeschrevene, zelfstandige in hoofd/bijberoep Enkele sectoren uitgesloten Vervolgsteun voor de corona hinderpremie en corona compensatiepremie in doorstartmaand: mei 2020 voor corona compensatiepremie; maand vanaf opheffing verplichte sluiting Omzetsdaling van minimum 60%, wel open Een aanvraag op ondernemingsniveau, bijkomende premie voor alle exploitatiezetels in Vlaanderen met RSZ-tewerkstelling beperkt tot 5 premies per onderneming Aanvraagperiode: 14 juli tot 31 augustus 2020

Joep Konings, Glenn Magerman en Technopolis Group, op basis van website VLAIO

⁴ <https://www.vlaio.be/nl/subsidies-financiering/corona-hinderpremie>

⁵ <https://www.vlaio.be/nl/subsidies-financiering/subsidi databank/corona-compensatiepremie>

⁶ <https://www.vlaio.be/nl/subsidies-financiering/corona-ondersteuningspremie>

Tabel 3 Overzicht van VLAIO-steunmaatregelen: Vlaams Beschermingsmechanismen

Subsidie periode	Corona steun-maatregelen	Eigenschappen	Relevantie corona-maatregelen	Voorwaarden*
01/08 2020 30/09 2020	Vlaams beschermings-mechanisme ⁷	Bij omzetsdaling van minstens 60%, hoogte steun: 7,5% van de omzet tijdens de referentieperiode in 2019, tot maximaal €15.000. Voor zelfstandigen in bijberoep was dit de helft.	Serieuze exploitatie-beperkingen.	Enkele sectoren uitgesloten (holding/patrimonium/activiteiten van hoofdkantoren,...) Omzetsdaling van minimum 60% of verplicht gesloten Niet cumuleerbaar met de sluitingspremie corona hinderpremie, PMV achtergestelde coronaleningen Aanvraagperiode : 1 oktober tot 15 november 2020
01/10 2020 15/11 2020	Nieuw Vlaams beschermings-mechanisme ⁸	Bij omzetsdaling van minstens 60% of verplichte sluiting, hoogte steun: 10% van de omzet tijdens de referentieperiode in 2019, het minimum betrof €1.000 en het maximum: • <10 werknemers: €11.250 • 10-49 werknemers: €22.500 • >50 werknemers: €60.000 Het minimum en maximum was afhankelijk van het aantal verplicht gesloten kalenderdagen. ⁹ Voor zelfstandigen in bijberoep was dit de helft.	Serieuze exploitatie-beperkingen. Bepaalde sectoren waren verplicht gesloten. ⁹	Enkele sectoren uitgesloten (holding/patrimonium/activiteiten van hoofdkantoren,...) Omzetsdaling van minimum 60% of verplicht gesloten Aanvraagperiode : 16 november tot 31 december 2020
16/11 2020 31/12 2020	Vlaams Beschermings-mechanisme 3 ¹⁰	Zelfde eigenschappen ¹¹ als het Nieuw Vlaams Beschermingsmechanisme hierboven	Serieuze exploitatie-beperkingen. Bepaalde sectoren waren verplicht gesloten.	Enkele sectoren uitgesloten (holding/patrimonium/activiteiten van hoofdkantoren,...) Omzetsdaling van minimum 60% of verplicht gesloten Aanvraagperiode : 4 januari tot 15 februari 2021

Joep Konings, Glenn Magerman en Technopolis Group, op basis van website VLAIO

2.2.2 Interventielogica

Wij hebben een interventielogica opgesteld voor de Vlaamse steunmaatregelen om te schetsen hoe de inzet van beleid aan de hand van inputs, outputs, outcomes en impacts bijdragen aan de algehele impact op de ondernemingen in Vlaanderen en de economie in het Vlaamse Gewest, zie Figuur 7.

Dit onderzoek richt zich vooral op het analyseren van de outputs en outcomes van de coronasteunmaatregelen. In deze lagen komen belangrijke elementen uit de evaluatievragen terug, zoals werkgelegenheid, omzet, liquiditeit, solvabiliteit en risico op falen. De

⁷ <https://www.vlaio.be/nl/subsidies-financiering/vlaams-beschermingsmechanisme-1>

⁸ <https://www.vlaio.be/nl/subsidies-financiering/nieuw-vlaams-beschermingsmechanisme-2>

⁹ <https://www.vlaio.be/nl/subsidies-financiering/nieuw-vlaams-beschermingsmechanisme/hoeveel-bedraagt-het-nieuw-vlaams/lijst>

¹⁰ <https://www.vlaio.be/nl/subsidies-financiering/vlaams-beschermingsmechanisme-3>

¹¹ <https://www.vlaio.be/nl/subsidies-financiering/vlaams-beschermingsmechanisme-3/bedrag/lijst-van-verplicht-gesloten-sectoren>

interventiologica is in concept opgesteld op basis van deskstudie en aangescherpt tijdens het onderzoek. Zo zijn bijvoorbeeld de twee boxen aan de rechterkant van de figuur later toegevoegd aangezien tamelijk wat ondernemers aangaven nieuwe (innovatieve) bedrijvigheid te zijn gestart.

Figuur 7 Interventiologica coronasteunmaatregelen voor Vlaamse ondernemingen

Technopolis Group 2021

De achterliggende gedachte bij de invoering van de reeks aan steunmaatregelen was dat de Vlaamse overheid ondernemingen en werknemers zo snel en goed mogelijk wilde steunen bij de opgelegde beperkingen door de veiligheidsmaatregelen. De beslissingen werden dan ook geleid door het gedachtengoed dat als de overheid beperkingen oplegt bij ondernemingen er een principiële verplichting ontstaat bij de overheid om die ondernemers tegemoet te komen. Het was zeker het doel om faillissementen van gezonde ondernemingen als gevolg van de beperkingen ten alle tijden te voorkomen. De Vlaamse regering volgde dit principe bij de ontwikkeling van de steunmaatregelen en VLAIO heeft, als uitvoerende instantie, zich ingezet om de steunmaatregelen zo snel en efficiënt mogelijk uit te voeren.

Er is in het begin van de crisis bewust gekozen voor eenvoudige, maar brede, gemakkelijk uitvoerbare regelingen die forfaitaire bedragen uitbetaalden (de Hinderpremie bijvoorbeeld) omdat die snel ingezet konden worden. Voor de Corona Hinderpremie bestond al de regeling Hinderpremie Openbare Werken en deze regeling en de bestaande uitvoeringssystemen zijn bijvoorbeeld als uitgangspunt genomen om snel een verruimde versie van de regeling in te kunnen voeren. Na een aantal maanden (en na geluiden van ondernemersorganisaties) zijn nieuwe steunmaatregelen ontwikkeld. Er is verder ingezet op een tegemoetkoming die meer rekening hield met de kenmerken van bedrijven en er is een verschuiving geweest naar steun die gebaseerd is op omzetsdaling (de Vlaamse Beschermingsmechanismen).

2.2.3 Federale en andere Vlaamse steunmaatregelen

Naast de steunmaatregelen vanuit VLAIO, konden Vlaamse ondernemers ook steun ontvangen vanuit andere instituties in Vlaanderen en vanuit de federale overheid. Deze vormen van steun worden niet onderzocht in deze evaluatie, maar hebben wel een invloed op de analyse. Zo konden de verschillende steunregelingen niet altijd worden gedifferentieerd in data-analyses en vonden gesprekspartners tijdens de gevoerde gesprekken het soms uitdagend om de steun compleet los van elkaar te bespreken aangezien de combinatie van steun een effect heeft gehad op ondernemers. We trachten wel in onze statistische benadering hiermee op een indirecte manier rekening te houden (zie sectie 3.2.1).

De Vlaamse overheid heeft diverse leningen opgezet, versoepeld en beschikbaar gesteld voor ondernemingen in Vlaanderen. De Winwinlening, verschillende achtergestelde coronaleningen, garantieregelingen, zoals de Gigarant en (uitgebreide) Waarborgregeling zijn hier voorbeelden van. In 2021 heeft VLAIO zelf ook verdere steunmaatregelen ingevoerd, maar deze blijven buiten de tijdsscope van dit onderzoek.¹²

Op federaal niveau zijn verschillende financiële en werkgelegenheidsinstrumenten ingevoerd of verruimd om de liquiditeit en financiële positie van bedrijven te versterken. Voorbeelden zijn een betalingsuitstel van 6 maanden voor bedrijven, een garantieregeling voor nieuwe kredieten en kredietlijnen voor bedrijven (de zogenaamde overbruggingskredieten)¹³, en een staatswaarborgpakket van 50 miljard voor kredieten aan bedrijven, zelfstandigen, en non-profits. Ook de voorwaarden voor tijdelijke werkloosheidsuitkeringen werden uitgebreid; werkgevers die hun werknemers niet werkzaam konden houden door de coronacrisis konden gebruik maken van deze regeling. De werknemers ontvingen een RVA-uitkering van 70% van het gemiddeld loon. Om het aantal faillissementen te beperken kende de Rijksdienst voor Sociale Zekerheid ook afbetalingsplannen toe met een maximale duur van 24 maanden voor schulden uit 2020.

2.3 Gebruik van de Vlaamse steunmaatregelen

Basisvraag b) de kerncijfers per instrument op basis van de data geleverd door VLAIO

Basisvraag c) Een portfolio-analyse van de bedrijven die met het instrument bereikt werden, naar belangrijkste onderneming kenmerken.

In deze sectie presenteren we een analyse van de kerncijfers van de steunmaatregelen en het portfolio van bedrijven die met het instrumentarium zijn bereikt. De analyse in deze sectie is gemaakt op basis van door VLAIO aangeleverde data betreffende alle aanvragers *met een financieel dossier* (alleen dossiers met een eerste automatische screening op correctheid/volledigheid en randvoorwaarden) in de steunperiode tot en met 31/12/2020.

In totaal zijn er 352.640 aanvragen geweest voor een totaalbedrag van €1,89 miljard. Tot nu toe is er een beperkte terugvordering, op het moment van schrijven rapporteert VLAIO dat dit ongeveer €100 miljoen betreft. Wel is het mogelijk dat dit nog oploopt, zeker ook gezien de terugvordering tot 5 jaar na datum kan. In totaal hebben er 191.168 unieke ondernemingsnummers een aanvraag gedaan.

2.3.1 Verdeling steun tussen premies

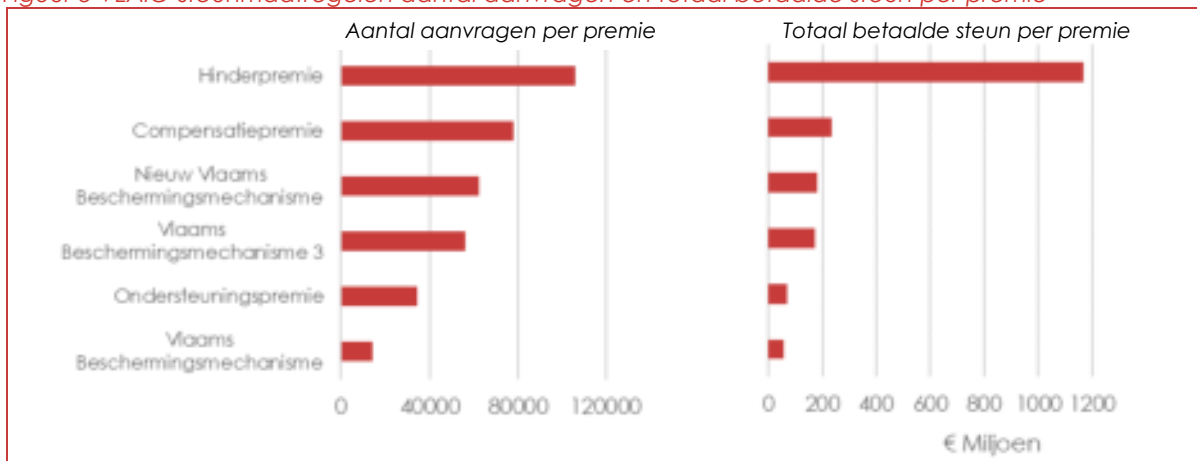
In Figuur 8 tonen we de verdeling van het aantal aanvragen en de totaal betaalde steun voor verschillende types steunmaatregelen. Uit de figuur wordt duidelijk dat 1,2 miljard euro van de bijna 1,9 miljard euro is toegewezen via de corona hinderpremie. De corona hinderpremie betreft hiermee 62% van het totaal toegekende bedrag en 30% van het aantal aanvragen. De corona hinderpremie had een mediaan waarde van 8.000 euro per aanvraag (een forfait van €4.000, en sluitingspremies voor €160 per dag voor 25 dagen). De Hinderpremie komt sterk naar voren in de cijfers vanwege meerdere redenen: zo was de eerste lockdown het meest alomvattend en het strengst, lagen de premies van de Hinderpremie hoger dan de andere

¹² VLAIO, (2021), Vlaamse steun voor ondernemers (coronavirus), beschikbaar via: <https://www.vlaio.be/nl/subsidies-financiering/subsidiedatabank/vlaamse-steun-voor-ondernemers-coronavirus>.

¹³ SERV, (juni 200), Cijferrapport Corona Impact op het sociaal economisch weefsel – Voorlopige Analyse:Rode draden, scheuren, knopen en leerstof, te raadplegen via: https://www.serv.be/sites/default/files/documenten/SERV_20200622_coronarapport_RAP.pdf.

forfaitaire premies en liep de regeling langer door vanwege aansluitende sluitingspremies. Ook staat de Hinderpremie bij ondernemers bekend als een makkelijk aan te vragen instrument: het was een forfaitair bedrag op basis van verplichte sluiting en er was geen bijkomend bewijs nodig. De forfaitaire steunmaatregelen (de eerste 3 instrumenten) zijn meer aangevraagd door kleinere ondernemingen, en de latere steunmaatregelen (percentage van de omzet) relatief meer door grotere ondernemingen.

Figuur 8 VLAIO-steunmaatregelen aantal aanvragen en totaal betaalde steun per premie

VLAIO data, bewerking Konings, Magerman en Technopolis Group

2.3.2 Wie zijn de gebruikers van de steunmaatregelen?

Analyse per sector

Gedurende lange tijd waren verschillende sectoren verplicht gesloten of ervoeren sterk verminderde omzet wegens de geldende veiligheidsmaatregelen. Welke sectoren verplicht gesloten waren varieert door de tijd, afhankelijk van de beslissingen van de specifieke Nationale Veiligheidsraden. Zie hiervoor ook de tijdslijn coronamaatregelen (Figuur 1).

In Figuur 9 geven we per sector aan hoeveel gebruik er is gemaakt van steunmaatregelen in miljoenen euro. In Figuur 10 geven we weer hoeveel aanvragen er zijn toegekend door VLAIO per NACE-2 sector. Bij beide zien we dat de sector detailhandel (exclusief handel in auto's en motorvoertuigen) en de sector eet- en drinkgelegenheden het meest gebruik hebben gemaakt van de steunmaatregelen. Ongeveer 50% van de totale steun in euro's is toegekend aan de sectoren detailhandel en eet- en drinkgelegenheden.

Daarnaast zien we een verschil in het aantal ondersteunde ondernemingen per sector en de totale steun naar die sector. Dit heeft te maken met het type premies dat veel is gebruikt. Zo is de corona hinderpremie veel gebruikt in de twee hierboven genoemde sectoren, gelet op de verplichte sluiting van de fysieke locaties. We hebben de verdeling van het type premies per sector gevisualiseerd in Figuur 11. Het toont de heterogeniteit van steunvragers naargelang de sector en het type steun (grotendeels op basis van verplichte sluiting of een daling van de omzet van minstens 60%).

Voor de correcte interpretatie van Figuur 9, Figuur 10 en Figuur 11 is er nog een belangrijke opmerking over de sector classificatie. Resultaten worden weergegeven op het NACE 2-digit niveau. De NACE code van de bedrijven in de aanvragen zijn op 5-digit niveau, dit is het niveau wat is toegepast in de vormgeving van de steunmaatregelen. Ook hebben sommige maatregelen van de Nationale Veiligheidsraad en het Overlegcomité betrekking op meer gedetailleerde sectordefinities.

Figuur 9 Totaal toegekende steun per NACE 2- sector, top 15 sectoren

VLAIO data, bewerking Konings, Magerman en Technopolis Group

Figuur 10 Totaal aantal ondersteunde ondernemingen per NACE 2- sector, top 15 sectoren

VLAIO data, bewerking Konings, Magerman en Technopolis Group

Figuur 11 Verdeling toegekende steun per premie, top 15 sectoren

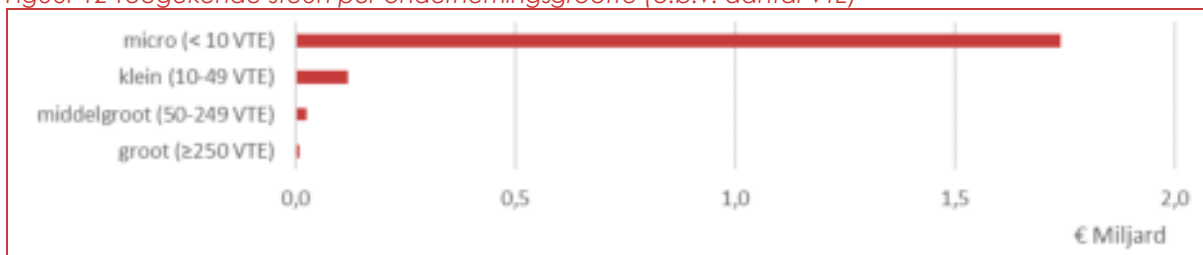

VLAIO data, bewerking Konings, Magerman en Technopolis Group

Analyse van de ondernemingen naar belangrijkste bedrijfskenmerken

Figuur 12 laat zien dat een overgroot deel van de steun terecht is gekomen bij zeer kleine ondernemingen. Als maatstaf voor de grootte van een bedrijf gebruiken we het aantal VTE. Deze figuur is opgesteld op basis van RSZ-data¹⁴. Deze bevat informatie over het aantal werknemers en voltijds equivalenten (VTE) dat in loondienst is van de onderneming. Ook eenmanszaken met tewerkstelling zitten in deze data. Zaakvoerders die als zelfstandige zijn ingeschreven, zitten niet in deze dataset.

Figuur 12 Toegekende steun per ondernemingsgrootte (o.b.v. aantal VTE)

VLAIO data, bewerking Konings, Magerman en Technopolis Group

¹⁴ De RSZ-data die we ter beschikking hebben, bevat informatie over het aantal werknemers per onderneming in voltijds equivalenten dat in loondienst is van de onderneming. Ook eenmanszaken met tewerkstelling zitten in deze data. Zaakvoerders die als zelfstandige zijn ingeschreven en geen werknemers in dienst hebben, zitten niet in deze dataset.

Ook hebben we gekeken naar het gebruik van de steunmaatregelen naar leeftijd van verschillende ondernemingen. Hier hebben we geen figuur voor ingevoegd, gezien we voor het overgrote deel van de ondernemingen (voor ongeveer €0.9 miljard aan steun) geen gegevens beschikbaar hadden over de leeftijd van het bedrijf.¹⁵ Voor het resterende bedrag (ongeveer €1 miljard aan steun) wordt een groot gedeelte gebruikt door zeer jonge bedrijven tussen 0-9 jaar sinds oprichting, zo'n 36%. Bedrijven die tussen de 10 en 19 jaar bestaan beslaan nogmaals zo'n 29%. De resterende 45% zit in de categorieën 20-29 (19%), 30-39 (11%), 40-49 (3%) en 50+ (2%). De leeftijd is gebaseerd op de oprichtingsdatum van de vennootschap zoals vermeld in de ingediende jaarrekeningen. Dus ondernemingen die geen jaarrekening hoeven in te dienen, zoals éénmanszaken, werden niet meegenomen in dit overzicht naar leeftijd.

Figuur 13 toont de verdeling van de steun per type rechtsvorm. Hierbij is gekozen om een aantal rechtsvormen samen te voegen, zo waren er in de originele dataset van VLAIO bijvoorbeeld verschillende typen Besloten Vennootschappen die zijn samengevoegd onder de noemer B.V. Hier zien we weinig verrassends. De meest voorkomende gebruikers onder rechtsvormen zijn de B.V. en de eenmanszaak. De naamloze vennootschap is een veel voorkomende rechtsvorm, maar is populairder onder grotere bedrijven, die relatief minder gebruik maken van steunmaatregelen.

Figuur 13 Verdeling steun per rechtsvorm

VLAIO data, bewerking Konings, Magerman en Technopolis Group

2.4 Coronacrisis en steunmaatregelen in Wallonië en de buurlanden

In dit onderdeel verrichten we een korte verkenning naar de situatie in buurlanden (Duitsland en Nederland) en in Wallonië, en hoe de aanpak van deze overheden zich verhouden tot de aanpak van de Vlaamse overheid (incl. VLAIO). Op basis van deskstudie worden de belangrijkste type maatregelen toegelicht.

2.4.1 Duitsland

De Duitse economie kent vergeleken met Vlaanderen, Wallonië en Nederland een hogere concentratie aan industriële en maaksectoren, zoals vervaardiging van chemicaliën, motoren, voertuigen en onderdelen, elektronische en optische producten en elektronische apparatuur. De grote daling in vraag naar dit soort producten door de crisis leidde tot grote zorgen om de Duitse economie en tewerkstelling toen de crisis uitbrak. Aan het einde van 2020 was het Duitse BRP met 5% gedaald en liep de werkloosheid op van 5,1% in maart 2020 tot 6,4% in augustus

¹⁵ De leeftijd van de ondernemingen werd uit de jaarrekeningen gehaald, enkel voor de ondernemingen die een jaarrekening dienen in te dienen. Voor de andere ondernemingen kan dit uit de KBO data worden gehaald, echter op het moment van de verwerking van de studie hadden we geen toegang tot de KBO.

2020 om daarna weer te dalen tot 5,9% in december 2020. De tijdelijke werkloosheidsregelingen hebben een grote rol gespeeld in de stabilisering van de werkloosheid maar desondanks heeft de crisis een negatief effect gehad.¹⁶

In Duitsland werd het eerste pakket aan steunmaatregelen eind maart en begin april 2020 ingevoerd. Een tweede pakket aan maatregelen werd in september en oktober 2020 ontwikkeld en uitgerold in reactie op de tweede golf en lockdown. Kenmerkende steunmaatregelen in Duitsland richtten zich op de ondersteuning van kmo's, freelancers en zelfstandigen, de verruiming van tijdelijke werkloosheid (Kurzarbeit), en de versoepeling van betalingstermijnen en het uitstel van belastingbetalingen. Er is een combinatie van regelingen ingezet die gebruik maken van forfaitaire steunbedragen en steun in verhouding tot omzetsdaling. De belangrijkste Duitse regelingen voor 2020 staan hier samengevat:

- Leningen voor kmo's en start-ups ("KfW Schnelkredit für den Mittelstand", maart 2020 tot december 2021)¹⁷: de eerste steunmaatregelen waren een aantal speciale leningen voor kmo's en start-ups zodat de liquiditeitspositie van dit soort ondernemingen gezond bleef. Zo was de snelle lening voor middelgrote ondernemingen, "KfW Schnelkredit für den Mittelstand", bedoeld om middelgrote ondernemingen tegen gunstige voorwaarden leningen van tussen €500.000 en €800.000 euro te bieden zodat bedrijven kapitaal konden behouden en konden blijven investeren. De Ondernemers Lening, "KfW Unternehmerkredit" omvat veranderingen in voorwaarden rondom het aanvragen van een lening, belastingbetalingen, en financiële steun om zelfstandigen en micro-ondernemers te ondersteunen.
- Noodsteun voor freelancers, zelfstandigen, en micro-ondernemers ("Soforthilfe/Überbrückungshilfe (II+III) / Neustarthilfe", maart tot december 2021)¹⁸: ondernemingen met een tot vijf werknemers konden €9000 ontvangen voor een periode van 3 maanden en ondernemingen tot tien werknemers, €15.000. Doel van deze regeling was om ondernemers te helpen hun vaste kosten te dekken, rentebetalingen en lease afspraken na te kunnen komen, en de algehele liquiditeit hoog te houden.
- Verruiming toegang tot tijdeloze werkloosheid ("Verbesserter Zugang zur Kurzarbeit", maart 2020 tot december 2021): de bestaande tijdelijke werkloosheidsregeling was verruimd zodat een onderneming tijdeloze werkloosheid aan kon vragen als minstens 10% van de werknemers geen werk had. Als een werknemer de tijdelijke werkloosheid in ging ontving deze 60% van zijn/haar nettosalaris (67% voor werknemers met kinderen). De maximale duur was in de eerste instantie 12 maanden maar werd in oktober 2020, met het tweede noodsteunpakket, verruimd naar 24 maanden.¹⁹
- Basisinkomen voor zelfstandigen ("Grundsicherung für Solo-Selbstständige", maart 2020 tot december 2021): als deel van het eerste noodsteun pakket werd een bestaande regeling voor zelfstandigen verruimd. Normaliter bestaat de aanvulling van het basisinkomen alleen

¹⁶ Eurofound, (2020), Industrial relations and social dialogue Germany: Working life in the COVID-19 pandemic 2020, <https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/wpef21016.pdf>

¹⁷ Eurofound (2020), KfW instant loan for medium-sized enterprises, case DE-2020- DE-2020-13/349 (measures in Germany), COVID-19 EU PolicyWatch, Dublin, https://static.eurofound.europa.eu/covid19db/cases/DE-2020-13_349.html?utm_source=externalDashboard&utm_medium=powerbi&utm_campaign=covid-19

¹⁸ Eurofound (2020), Emergency aid for freelancers, micro-entrepreneurs and solo self-employed, case DE-2020-13/381 (measures in Germany), COVID-19 EU PolicyWatch, Dublin https://static.eurofound.europa.eu/covid19db/cases/DE-2020-13_381.html?utm_source=externalDashboard&utm_medium=powerbi&utm_campaign=covid-19

¹⁹ Eurofound (2020), Easier access to short-time work, case DE-2020-10/541 (measures in Germany), COVID-19 EU PolicyWatch, Dublin, <http://eurofound.link/covid19eupolicywatch>

voor werkzoekenden maar dit werd verruimd om zelfstandigen te ondersteunen die door de crisis projecten of werk verloren. Zo konden zelfstandigen hun vaste kosten (waar vaak overlap in kan zitten met privé kosten, zoals de huur van een woning) blijven betalen.²⁰

- Overbruggingsregeling ("Überbrückungshilfe", juli 2020): dit was het vervolg op de noodsteun voor kleine ondernemers en zelfstandigen. Zelfstandigen, freelancers en kleine ondernemingen konden middels deze regeling steun aanvragen als hun omzet tussen april 2020 en augustus 2020 met minstens 50% was gedaald ten opzichte van dezelfde periode in 2019; in dat geval konden ondernemingen steun tot € 50.000 aanvragen. Deze regeling werd verder uitgebreid in oktober 2020 als deel van het tweede pakket steunmaatregelen en gold van september 2020 tot december 2020. Voor de laatste periode gold dat ondernemingen met 90% omzetsdaling ten opzichte van de dezelfde periode in 2019 dan 70% van hun verloren omzet konden ontvangen.²¹

In april 2020 maakte de Duitse overheid bekend naar schatting €122,3 miljard uit te willen geven aan directe steun voor bedrijven en hun werknemers en € 356,6 miljard aan garanties voor ondernemingen. Daarnaast heeft de Duitse overheid het economische stabiliseringsfonds opgericht om leningen en garanties te kunnen bieden aan ondernemingen. Het budget voor dit fonds bedraagt ongeveer €600 miljard.²²

2.4.2 Nederland

In Nederland kromp het BRP in 2020 met 3,7% vergeleken met 2019²³ en was de werkloosheidsgraad gestegen naar 3,9% tegen december 2020 (vergeleken met 3,4% in 2019)²⁴. Net zoals in België spelen er al langere tijd arbeidstekorten in Nederland en is hierdoor, de stijging in werkloosheid minder groot geweest dan verwacht. In Nederland hebben vooral sectoren zoals de horeca, de culturele en creatieve instellingen, persoonlijke diensten, sport en recreatie organisaties, toerisme, en de transportsector het zwaar gehad als gevolg van de crisis. In de meeste van deze sectoren (behalve bijv. persoonlijke diensten en transport) is de situatie nog altijd zwaar voor ondernemers.²⁵

Als gevolg van de veiligheidsmaatregelen heeft Nederland een aantal belangrijke steunmaatregelen ingevoerd, met een complement aan sectorspecifieke maatregelen. De belangrijkste maatregelen staan hier samengevat:

- Tijdelijke Noodmaatregel Overbrugging Werkgelegenheden (NOW), (maart 2020 – juni 2021): het doel van deze maatregel was om ondernemingen te helpen om hun werknemerskosten te betalen om zo ontslagen te voorkomen. De NOW is gedurende 2020 en 2021 verder ontwikkeld, maar in de eerste twee versies van de regeling kon een onderneming steun aanvragen als ze minstens 20% omzet waren verloren vergeleken met de referentieperiode. De overheid betaalde dan tot 90% van de salariskosten uit aan de

²⁰ Eurofound (2020), *Basic income support for solo self-employed, case DE-2020-13/404 (measures in Germany)*, COVID-19 EU PolicyWatch, Dublin, <http://eurofound.link/covid19eupolicywatch>

²¹ Eurofound (2020), *Emergency aid for freelancers, micro-entrepreneurs and solo self-employed, case DE-2020-13/381 (measures in Germany)*, COVID-19 EU PolicyWatch, Dublin, <http://eurofound.link/covid19eupolicywatch>

²² Europese Commissie, (April 2020), *Economic policy measures adopted by the Federal Government and the German Länder to combat the impact of the COVID-19 pandemic*, https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/2020-european-semester-national-reform-programme-annex-germany_en.pdf.

²³ <https://www.dnb.nl/en/current-economic-issues/the-state-of-the-dutch-economy/>

²⁴ <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00203/default/table?lang=en>

²⁵ <https://www.dnb.nl/media/bynf2003/economic-developments-and-outlook-june-2021.pdf>.

ondernemer.²⁶ De regeling werd via het UWV, de landelijke uitvoerende organisatie van werknemersverzekeringen, die al beschikking had over gegevens over werknemerschap en werkposities, uitgevoerd. Dit om de administratieve lasten bij ondernemingen zo veel mogelijk te beperken.

- Tijdelijke Overbruggingsregeling Zelfstandige Ondernemers (TOZO): als complement aan de NOW voerde de Nederlandse overheid in maart 2020 de TOZO in om zelfstandigen te ondersteunen. Net zoals de NOW werd deze regeling gedurende 2020 aangepast en er bestaan verschillende versies, maar de essentie blijft dat zelfstandigen die door de crisis inkomsten misliepen een bijdrage kregen van de overheid om hun inkomen aan te vullen tot het sociaal minimum (het sociaal minimum is het bedrag is dat nodig wordt geacht om van de basisbehoefte te kunnen worden voorzien en op een waardige manier deel te nemen aan de maatschappij). Ook deze maatregel werd via een bestaande regeling uitgevoerd op het gemeentelijk niveau zodat zelfstandigen minder administratie aan hoefden te leveren. De gemeente betaalde in de praktijk tot €1.050 per maand uit aan een alleenstaand persoon en tot €1.500 euro voor een koppel.²⁷
- Tegemoetkoming Ondernemers Getroffen Sectoren (TOGS): als deel van het eerste noodpakket werd deze regeling ingevoerd om vooral hard getroffen sectoren financiële steun te bieden. Aan de hand van bepaalde SBI-codes (de Nederlandse vertaling van de NACE sectorcodes), konden ondernemingen actief in hard getroffen sectoren een subsidie van €4.000 ontvangen. Deze regeling liep af in juni 2021 nadat ongeveer 215.880 ondernemingen hier gebruik van hadden gemaakt.²⁸
- Tegemoetkoming Vaste Lasten MKB (TVL), (juli 2020 – juli 2021): om ondernemingen te helpen om hun vaste lasten te kunnen blijven dragen werd er een speciale regeling opgezet binnen het tweede noodpakket aan steunmaatregelen om kmo's tegemoet te komen. Kmo's die in hard getroffen sectoren zaten (en via de TOGS regeling steun ontvingen), en die minstens 30% van hun omzet waren verloren, konden steun ontvangen voor 50% van de vaste lasten; in de praktijk tussen €1.000 en € 50.000 over de steunperiode van 4 maanden. De omvang van de steun werd verruimd in oktober 2020 tot maximaal €90.000.²⁹

Verdere maatregelen richtten zich op de aanpassing van financiële voorwaarden voor leningen, zoals overheidsgaranties, op gunstigere voorwaarden voor leningen voor ondernemers, of op uitstel van belastingbetalingen om de liquiditeit en het vermogen van ondernemers verder te ondersteunen.³⁰ In totaal gaf de Nederlandse overheid in 2020 € 27,8 miljard uit aan steunmaatregelen en verder € 52,3 miljard aan garanties en leningen³¹.

2.4.3 Wallonië

Ook Wallonië voerde een aantal financiële en belastingmaatregelen in om de liquiditeit en algehele financiële positie van ondernemingen te versterken tijdens de pandemie. Net zoals

²⁶ Eurofound (2020), *Temporary emergency measure for the preservation of jobs, case NL-2020-40/760 (measures in Netherlands)*, COVID-19 EU PolicyWatch, Dublin, <http://eurofound.link/covid19eupolicywatch>

²⁷ Eurofound (2020), *Temporary subsidy for self-employed , case NL-2020-40/761 (measures in Netherlands)*, COVID-19 EU PolicyWatch, Dublin, <http://eurofound.link/covid19eupolicywatch>

²⁸ Eurofound (2020), *Subsidy for entrepreneurs in affected sectors, case NL-2020-12/763 (measures in Netherlands)*, COVID-19 EU PolicyWatch, Dublin, <http://eurofound.link/covid19eupolicywatch> .

²⁹ Eurofound (2020), *Subsidy for fixed costs for SMEs, case NL-2020-40/985 (measures in Netherlands)*, COVID-19 EU PolicyWatch, Dublin, <http://eurofound.link/covid19eupolicywatch>

³⁰ <https://static.eurofound.europa.eu/covid19db/database.html>

³¹ Rijksoverheid, (2020), *Rijksjaarverslag 2020: inkomsten en uitgaven*, <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/verantwoordingsdag/rijksjaarverslag-2020-inkomsten-en-uitgaven> .

in andere landen waren vooral sectoren zoals de horeca, culturele en creatieve sectoren en persoonlijke diensten (waaronder kappers en schoonheidssalons) hard geraakt door de coronacrisis³².

De Waalse overheid heeft in 2020 twee pakketten aan steunmaatregelen ingevoerd als reactie op de twee golven aan infecties: in maart 2020 en nogmaals in oktober 2020. Hoewel er veel verschillende maatregelen zijn ingevoerd staan een aantal belangrijke steunmaatregelen voor ondernemingen hier samengevat. Naast de onderstaande maatregelen werden ook nog financiële garanties en subsidies voor investeringen ingezet en werden regelingen ingevoerd voor het uitstellen van betalingen.³³

- Regionale maatregelen voor uitstel/annulatie van betaling van belastingen en rekeningen (maart 2020): ondersteuning uitbetaald aan gemeenten in Wallonië die een uitstel van betaling invoerden op gemeentelijke belastingen. De Waalse overheid reserveerde €2 miljoen voor deze maatregel.³⁴
- Financiële ondersteuning via het noodfonds (maart 2020): de Waalse overheid richtte een noodfonds op van ongeveer €233 miljoen om kleine ondernemingen (tot 50 werknemers) en zelfstandigen door de coronacrisis te helpen. Ondernemingen die gedwongen moesten sluiten ontvingen €5.000 en ondernemingen die significante beperkingen ondervonden door de veiligheidsmaatregelen ontvingen €2.500. Verder diende het noodfonds om garanties tot € 200.000 te bieden voor leningen van ondernemingen.³⁵
- Ricochet lening (maart 2020): deze lening werd ingevoerd voor zelfstandigen, zodat zij tegen gunstige voorwaarden geld konden lenen om de crisis te overbruggen. Zelfstandigen konden tot €45.000 lenen, de banken stonden voor 67% garant voor de lening en SOWALFIN (Waalse organisatie voor toegang tot financiering) voor de andere 33%.³⁶
- Compensatie 3 (juli 2020): waar ondernemingen in sectoren die nog altijd in veel moeilijkheden verkeerden een forfaitair bedrag van €3.500 konden ontvangen.
- Ondersteunende maatregelen voor verplicht gesloten ondernemingen (november 2020): na de tweede lockdown in Wallonië (oktober tot november 2020), is gekozen om extra financiële steun te bieden aan (kleine) ondernemers in sectoren die het hardst getroffen waren (lijsten van sectoren die in aanmerking komen werden bijgehouden³⁷). De omvang van het steunbedrag hing af van het totaal aantal werknemers (in VTE) in dienst bij de ondernemer:³⁸

³² 1890.be, (2021), Coronavirus - Boite à outils des aides et mesures économiques, <https://www.1890.be/article/coronavirus-quelles-mesures-pour-leconomie-et-lemploi-en-wallonie>

³³ Wallonie.be, (2021), Synthèse des décisions du Gouvernement wallon, <https://www.wallonie.be/fr/covid19/mesures-decidees-par-le-gouvernement-wallon>

³⁴ Eurofound, COVID-19 Database - Regional measures on the deferral or cancellation of tax and bills payments , https://static.eurofound.europa.eu/covid19db/cases/BE-2020-13_847.html?utm_source=externalDashboard&utm_medium=powerbi&utm_campaign=covid-19

³⁵ Eurofound (2020), Wallonia: Financial support for SMEs, case BE-2020-13/422 (measures in Belgium), COVID-19 EU PolicyWatch, Dublin, <http://eurofound.link/covid19eupolicywatch>

³⁶ Wallonie.be, (maart 2020), [Covid-19] Nouvelles décisions du Gouvernement wallon, <https://www.wallonie.be/fr/actualites/covid-19-nouvelles-decisions-du-gouvernement-wallon>

³⁷ UCMvoice.be, (27 November 2020), Wallonie : des indemnités pour les entrepreneurs fermés depuis le 2 novembre, available at: <https://www.ucmvoice.be/2020/11/27/wallonie-des-indemnitees-pour-les-entrepreneurs-fermes-depuis-le-2-novembre/>.

³⁸ Eurofound (2021), Support measures for businesses closed since November 2nd (Wallonia), case BE-2020-45/1698 (measures in Belgium), COVID-19 EU PolicyWatch, Dublin, <http://eurofound.link/covid19eupolicywatch>

- € 2.250 voor zelfstandigen
- €3.750 voor ondernemingen met 1 tot 4 VTE
- €5,250 voor ondernemingen met 5 tot 9 VTE
- €6,750 voor ondernemingen met meer dan 10 VTE
- Voor non-profit organisaties (culturele instellingen bijvoorbeeld), werd 30% van de omzet uit de referentieperiode uitbetaald.

In 2021 zijn er meer steunregelingen bijgekomen in Wallonië, waaronder steun als percentage van omzetsdaling en in verhouding met de aantallen werknemers van een onderneming (bijvoorbeeld Compensatie 4 – Andere Sectoren³⁹)⁴⁰. Ook zijn er meer regelingen ingevoerd voor specifieke sectoren.

2.5 Conclusie: gebruik van de Vlaamse steunmaatregelen

In deze sectie omschrijven wij de conclusies voor de basisvragen a, b en c. Deze staan hieronder nogmaals gepresenteerd. In het beantwoorden van de basisvragen is breder naar het vraagstuk gekeken door ook een analyse te maken van de veiligheidsmaatregelen en het beleid in het buitenland, om zo de steunmaatregelen in perspectief te plaatsen.

Basisvraag a) Een explicitering van de interventielogica van de Vlaamse steunmaatregelen
Basisvraag b) De kerncijfers per instrument op basis van de data geleverd door VLAIO
Basisvraag c) Een portfolio-analyse van de bedrijven die met het instrument bereikt werden, naar belangrijkste onderneming kenmerken.

De veiligheidsmaatregelen en de impact op de economie

In dit hoofdstuk hebben we allereerst een overzicht geboden van de Belgische veiligheidsmaatregelen en de negatieve impact hiervan op de economie in Vlaanderen. De negatieve gevolgen zichtbaar bij ondernemers lopen voor een groot deel gelijktijdig op met de periodes van de strengste veiligheidsmaatregelen (de lockdowns). Er was een negatieve omzetgroei in heel 2020 voor Vlaanderen, met een dieptepunt van -17% jaar-op-jaar in het tweede kwartaal. Op sectoraal niveau is de impact van de veiligheidsmaatregelen erg heterogeen; we zien grote verschillen in de omzetcijfers en de werkgelegenheid. De omzet en werkgelegenheid in de meeste sectoren is gekrompen, maar het is duidelijk dat enkele sectoren een zeer sterke krimp hebben ervaren. Het aantal faillissementen was gering, voornamelijk door een moratorium op faillissementen over 2020. Daarnaast hebben de steunmaatregelen, zowel van VLAIO als de aanvullende maatregelen op federaal niveau een matigend effect gehad op het aantal faillissementen en vrijwillige liquidaties. Het aantal oprichtingen vertoonde ook een dip tijdens de eerste lockdown in het tweede kwartaal van 2020, maar herstelde snel.

De interventielogica

Het bieden van steun is gebaseerd op de gedachtegang dat als de overheid beperkingen oplegt aan ondernemingen, er een principiële verplichting ontstaat bij de overheid om die ondernemers tegemoet te komen in de negatieve gevolgen van die beperkingen. Het was zeker het doel om faillissementen van gezonde ondernemingen als gevolg van de beperkingen te voorkomen. Bij het vormgeven van de regelingen is daarbij eerst de nadruk

³⁹ <https://indemnitecovid.wallonie.be/fr/indemnite-4-autres-secteurs>

⁴⁰ Wallonie.be, (2021), Indemnité Covid-19, <https://indemnitecovid.wallonie.be/fr#/>

gelegd op zo snel mogelijk steun beschikbaar stellen, en pas later in meer detail op de vormgeving van de steun.

De interventielogica van de VLAIO-steun vertrekt vanuit het beschikbaar stellen van middelen voor ondernemingen die moesten sluiten of die serieuze omzetsdaling ervoeren. De middelen moesten ondernemingen in staat stellen essentiële betalingen te blijven voldoen, faillissementen te voorkomen, eigen vermogen te beschermen en de afhankelijkheid van vreemd vermogen te beperken. Dit moest bijdragen aan het behoud van Vlaamse bedrijvigheid, werkgelegenheid en de financiële gezondheid van Vlaamse ondernemingen om zo de economische crisis te verzachten/voorkomen en economisch herstel te bespoedigen. Uit het onderzoek blijkt dat ondernemers de middelen ook hebben gebruikt om nieuwe (innovatieve) bedrijvigheid te starten, wat ook heeft bijgedragen aan het herstel.

De steunmaatregelen en kerncijfers van het gebruik

Als reactie op de veiligheidsmaatregelen zijn er door VLAIO een aantal steunmaatregelen in het leven geroepen. In de steunperiode tot en met 31/12/2020 betreft dit 6 instrumenten die deel uit maken van deze evaluatie. Over de 6 verschillende steunmaatregelen in 2020 zijn er in totaal 352.640 aanvragen geweest voor een totaalbedrag van €1,89 miljard. Tot nu toe is er een beperkte terugvordering. 30% van het aantal aanvragen en 62% van het totaal toegekende bedrag betreft de Hinderpremie. Dit is daarmee verreweg de grootste regeling. Ongeveer 50% van de totale steun in Euro's is toegekend aan de sectoren detailhandel en eet- en drinkgelegenheden en een overgroot deel van de steun is terecht gekomen bij zeer kleine en vaak relatief jonge ondernemingen.

Beleid in het buitenland (en Wallonië)

Kijkend naar de ervaringen in andere gebieden, met name Duitsland, Nederland en Wallonië komen een aantal trends in aanpakken naar voren. De verschillende gebieden hebben, net zoals Vlaanderen, in 2020 twee grote golven aan besmettingen meegemaakt en veelal twee grote pakketten aan veiligheids- en steunmaatregelen ingevoerd in reactie op de aantallen besmettingen. In Duitsland en Nederland is sterk ingezet op het opvangen van werknemers. De Duitse aanpak van de verruiming van de tijdelijke werkloosheidsregeling voor de crisis is zeer vergelijkbaar met de federale aanpak in België. De combinatie van forfaitaire steunmaatregelen en steun gebaseerd op omzetverlies is terug te zien in zowel Nederland als Vlaanderen, en pas later Wallonië. Daarnaast hebben alle bekeken regio's, evenals Vlaanderen, een reeks financiële regelingen ingevoerd zoals garanties (waar de overheid vaak garant staat voor leningen), het toepassen van gunstigere voorwaarden bij kredieten en leningen aan verschillende soorten ondernemers, en uitstellingen van betalingen en belastingen. Over het algemeen komt het beeld tussen landen/regio's sterk overeen.

3 Economische impact van steunmaatregelen op sectoren en bedrijven

Hoofdvraag: Wat zou er gebeurd zijn indien Vlaanderen deze maatregelen niet had genomen?

Onderzoeksvraag 2: Een analyse van de impact van de steunmaatregelen op basis van econometrische data op mesoniveau.

Onderzoeksvraag 3: Concrete voorbeelden die de impact van de maatregelen illustreren op individueel ondernemingsniveau - de impact van de steunmaatregelen op microniveau.

Dit hoofdstuk verkent de effecten van de VLAIO-coronasteunmaatregelen op bedrijven in Vlaanderen en richt zich specifiek op de verschillen tussen sectoren en typen ondernemingen, ook wel het mesoniveau en microniveau genoemd. De analyse op het niveau van de Vlaamse economie als geheel is te vinden in hoofdstuk 4.

3.1 Toekenning steunmaatregelen: bereik van de doelgroep

In het onderstaande hoofdstuk wordt eerst gekeken in hoeverre de VLAIO-steun de juiste ondernemingen heeft bereikt. Dit is geen specifieke onderzoeksvraag, maar wel een voorwaarde om impact van steun te kunnen verwachten: als steun bedrijven niet heeft bereikt, is er ook geen effect mogelijk. Op basis van kwalitatieve informatie ingewonnen bij ondernemers en ondernemersorganisaties zijn de trends in ervaringen in dit onderdeel samengevat. Belangrijke aspecten betreffen de beschikbaarheid van steun (mogelijkheid/complexiteit van aanvragen), snelheid van uitbetaling van de steun, en het profiel van de bereikte bedrijven. Op basis van descriptieve data-analyse wordt vervolgens geanalyseerd of de steun ook bij de hardst getroffen bedrijven en sectoren is terechtgekomen.

3.1.1 Ervaringen bedrijven met de aanvraag en toekenning van VLAIO-steun

Algemene ervaringen van ondernemers

De ervaringen van ondernemingen met de VLAIO-steun was over alle sectoren heen positief. Ondernemingen geven aan dat de steun snel beschikbaar was, makkelijk aan te vragen en snel werd uitbetaald. Het punt van snelheid wordt als duidelijke kracht gezien omdat dit een deel van de onzekerheid hielp wegnemen in een hele onzekere periode; de beleving was dat de overheid ook naar de ondernemers omkeek. Ondernemers en organisaties spreken over de ganse lijn hun complimenten uit richting VLAIO voor haar handelen.

Aldus een ondernemer in de reissector: *“Wij zijn vol lof over de ontvangen steun. Ik realiseer me al te goed dat dit in andere landen niet bestaat. De tool om online aan te vragen was ook goed en eenvoudig.”*

Een cultuurcentrum geeft aan: *“Dat [de steun] was super, probleemloos, gemakkelijk aan te vragen en zeer vlot uitbetaald”.*

Ervaringen met het aanvraagproces

Geïnterviewden geven aan dat de steun gemakkelijk aan te vragen was. De meeste koepelorganisaties geven aan dat de mogelijkheid tot digitaal aanvragen voor veel ondernemers een voordeel was. Er waren in een aantal gevallen wel wat uitdagingen voor kleinere, minder gedigitaliseerde, bedrijven bij het aanvraagproces. Enerzijds was voor hen de digitale aanvraag moeizaam omdat zij veelal niet digitaal actief zijn, en in sommige uitzonderlijke gevallen, geen computer bleken te hebben. Anderzijds hadden sommige kleine

ondernemers of zelfstandigen de benodigde financiële gegevens en documenten niet paraat. Aan de hand van de gevoerde interviews blijkt dat dit een kleine minderheid van ondernemers betrof.

Aldus een ondernemersorganisatie: “Steun zoals het Vlaams Beschermingsmechanisme (VBM) en het Globalisatie mechanisme vereisen allebei bewijs van een onderneming dat ze daadwerkelijk omzet zijn verloren. Het moeten aanleveren van bewijs betekende dat sommige ondernemers die wellicht recht hadden gehad op de steun afhaakten omdat ze de gegevens en documenten minder makkelijk konden verzamelen. Bij de andere regelingen van VLAIO waren de voorwaarden makkelijker om te begrijpen en na te komen.”

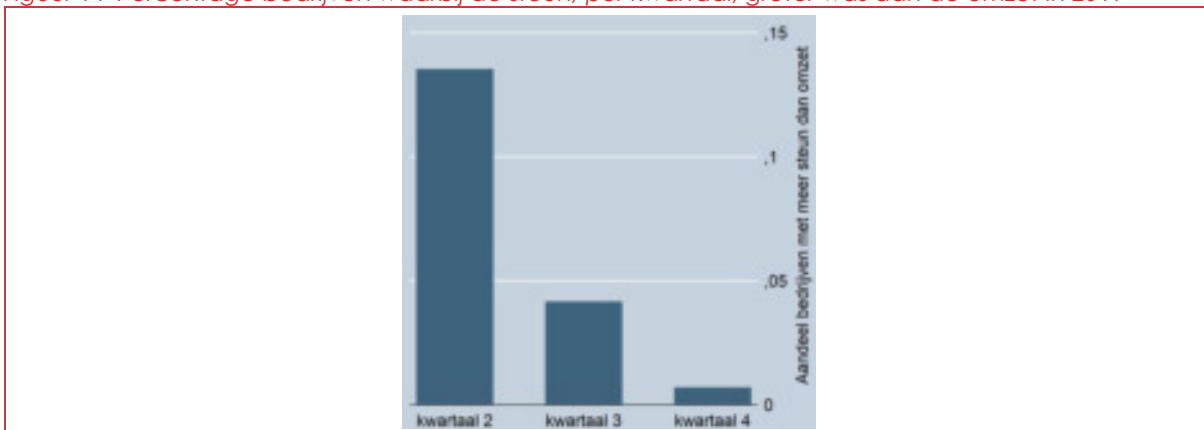
In culturele sectoren zien mensen zich vaak in de eerste plaats als kunstenaars en daarna pas als ondernemers. Voor hen was de aanvraag soms uitdagend, aangezien zij de juiste gegevens soms niet voorhanden hadden of er niet bij stil hadden gestaan hoe zij administratief stonden gecategoriseerd. De voorwaarden om VLAIO-steun te ontvangen zorgden hierdoor indirect voor een professionaliseringslag in de culturele en creatieve sectoren; men ging hier actiever over nadenken.

Wat betreft de informatievoorziening over de VLAIO-steunmaatregelen waren de indrukken en ervaringen van ondernemers gemengd. Enerzijds was er veel waardering voor de manier waarop VLAIO omging met vragen omtrent de steunregelingen. Anderzijds gaven ondernemers aan het soms onduidelijk te vinden wie voor wat in aanmerking kwam. Dit was bijvoorbeeld het geval bij ondernemers die net onder de grens zaten van een bijberoep en dus niet in aanmerking kwamen voor steun of in sectoren die dicht moesten maar waar specifieke activiteiten binnen een sector wel nog verder konden gaan. In de bouw bijvoorbeeld konden delen van de sector verder maar moesten andere dicht. Verder ontstond er soms ook verwarring onder ondernemers en organisaties over welke regelingen via welke instantie aan te vragen waren. Dit laatste is niet zozeer een element waar VLAIO veel aan kan doen, maar vanwege de federale, andere Vlaamse, en VLAIO-regelingen ontstond er soms wat verwarring. Hier geldt wel dat deze ervaringen lang niet voor alle ondernemers en organisaties golden. Een deel vond dat de informatievoorziening via de VLAIO-website en de openheid van VLAIO om mensen met vragen te woord te staan erg positief.

Ontwerp van de VLAIO-corona steunmaatregelen

De forfaitaire bedragen waren gunstiger voor kleine ondernemingen; in sommige gevallen was de forfaitaire premie zelfs hoger dan wat men normaliter verdiende. Om na te gaan bij hoeveel bedrijven dit het geval was hebben we een analyse gemaakt van de ontvangen steun per kwartaal in 2020 ten opzichte van de omzet in het overeenkomstige kwartaal in 2019. We veronderstellen dat de omzet in 2019 als benchmarkcijfer kan worden gezien voor de omzet die men onder normale omstandigheden ook had mogen verwachten het jaar daarna. Indien de toegekende steun dan hoger is dan die benchmark omzet, kunnen we stellen dat deze bedrijven overgecompenseerd werden. We bekijken hier alle ondernemingen die steun ontvingen en omzet rapporteerden op basis van de BTW-aangiften. Figuur 14 toont dat de steun in kwartaal 2 inderdaad voor een substantieel aandeel van de ondernemingen hoog uitviel, namelijk voor ongeveer 13% van de ondernemingen. Het gaat hier om een bedrag van 165 miljoen euro, of 16% van de totale uitgekeerde steun aan ondernemingen die BTW plichtig zijn in kwartaal 2. Voor kwartaal 3 was dit nog slechts het geval voor 4% van de bedrijven en in kwartaal 4 voor minder dan 1%. Dit toont aan dat de aanpassingen in het beleid dit hebben teruggedrongen.

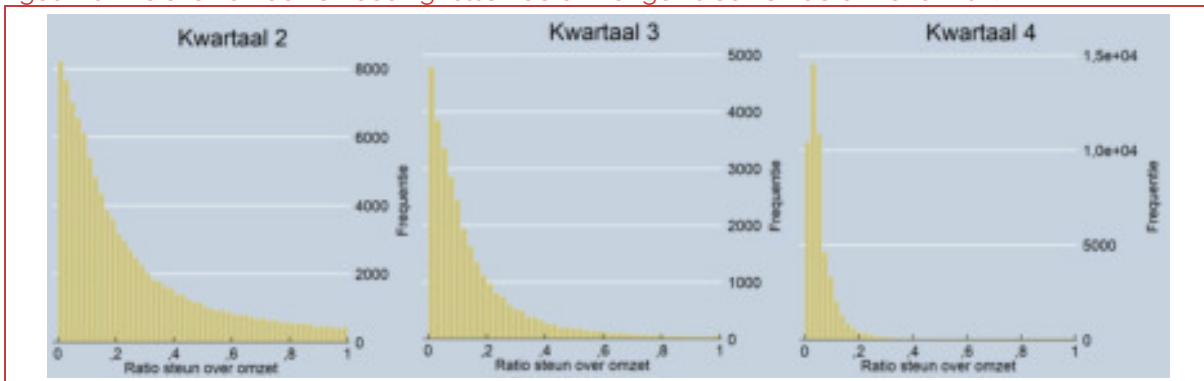
Figuur 14 Percentage bedrijven waarbij de steun, per kwartaal, groter was dan de omzet in 2019

Esbroeck, Konings, Magerman en Technopolis Group 2021

Voor grote(re) ondernemingen stond de forfaitaire steun niet in verhouding tot hun vaste kosten. Voor grote bedrijven werden de steunbedragen via de corona hindepremie een “druppel op de hete plaat” genoemd. Middelgrote en grote bedrijven konden soms net hun huur betalen met het steunbedrag, maar konden hiermee hun andere vaste kosten niet dekken. In Figuur 15 maken we een gelijkaardige oefening, we tonen de ratio tussen de totale steun in het kwartaal van 2020 gedeeld door omzet in hetzelfde kwartaal van 2019, berekend voor elk bedrijf. Het betreft alleen bedrijven waarvan omzetcijfers uit 2019 beschikbaar waren, bedrijven met een ratio boven 1 zijn niet weergegeven (zie hiervoor Figuur 14). In de linker grafiek is te zien dat de omzet van een deel van de bedrijven (vrijwel) geheel werd gecompenseerd (waardes tussen 0,8 en 1) waar voor een aantal bedrijven de steun nihil was (waardes naast de 0). In kwartaal 2 was het steunbedrag dus relatief groot voor de kleinere bedrijven, terwijl het weinig betekende voor de grote bedrijven. De aanpassing van de forfaitaire steunbedragen in termen van een percentage van de omzet in kwartaal 3 en 4 wordt in deze grafieken ook duidelijk. De verdeling van de steunbedragen verschuift immers naar links. In kwartaal 4 kregen alle bedrijven een bepaald percentage, ongeacht de grootte.

Figuur 15 Evolutie van de verhouding tussen de ontvangen steun en de omzet uit 2019

Esbroeck, Konings, Magerman en Technopolis Group 2021

De maatregelen die werkten op basis van een percentage omzetsdaling waren gemiddeld genomen minder geliefd onder kleine ondernemers, omdat de bewijslast van de omzetsdaling een grotere drempel vormde. Ondernemers hoefden geen officieel bewijs aan te leveren, maar wel op eer te verklaren dat zij minstens 60% omzetsdaling ervaarden. Uit de gesprekken blijkt dat de meeste ondernemers daar gevoelsmatig weinig verschil tussen zien. De steunmaatregelen die werken met het criterium van omzetsdaling werden als relevanter

ervaren door middelgrote en grote ondernemingen. De omvang van de steun onder regelingen zoals het Vlaamse Beschermingsmechanisme was meer toereikend en paste beter bij de realiteit van deze bedrijven.

Wat hier wel geldt is dat sommige geïnterviewden aangaven dat ondernemers soms moeilijk aan de minstens 60% omzetsdaling kwamen en daardoor niet in aanmerking kwamen voor steun. Een omzetsdaling van 50% is ook een grote financiële klap die moeilijker kon worden opgevangen door kleinere ondernemingen met minder financiële reserves dan grotere bedrijven. Dit heeft een sterkere weerslag gehad in sectoren met meer kleinere bedrijven, zoals de detailhandel, persoonlijke diensten en garages. Dit geldt uiteraard niet voor verplichte sluiting, dan was het 60% omzetverlies criterium niet van toepassing.

Nuances van ondernemers en sectoren

Ondanks de overwegend positieve feedback van geïnterviewde ondernemers en koepelorganisaties geven zij ook aan dat er in het ontwerp van regelingen onvoldoende aandacht is uitgegaan naar verschillen tussen sectoren en ondernemingen. Men beseft echter wel dat de overheid niet iedereen in gelijke mate tevreden kon stellen. Ook is er duidelijk begrip voor het feit dat de snelheid die van de overheid werd gevraagd, met name in het begin, tot suboptimale oplossingen heeft geleid.

Hoewel ondernemers uit alle sectoren aangeven geholpen te zijn door de VLAIO-steun zijn er verschillen in ervaringen en belevingen onder bedrijven binnen sectoren. Binnen sectoren vinden diverse soorten activiteiten plaats en door de verschillende veiligheidsmaatregelen en voorwaarden voor overheidssteun ontstonden er binnen sectoren soms scheve concurrentieverhoudingen. De geïnterviewde ondernemers en ondernemersorganisaties geven bijvoorbeeld aan dat sommige delen van de sector dicht moesten omdat ze diensten en goederen aanboden in publiek toegankelijke locaties of omdat ze geen 1,5m afstand konden waarborgen. Vier voorbeelden van dergelijke situaties zijn:

- In de detailhandel bleven sommige bedrijven open omdat ze als "essentieel" waren bestempeld terwijl er minder klanten waren, of ze mochten op momenten maar een deel van hun producten verkopen. Omdat ze open waren kwamen ze, volgens de ondernemers, voor minder steun in aanmerking;
- Ook in de voedingsindustrie, een sector die als essentieel werd beschouwd, bleven ondernemers open. Voor bedrijven in de groothandel en bedrijven met diverse klantengroepen was dit niet zo zeer een probleem; sommige sub-sectoren binnen de voedingsindustrie hebben een topperiode gehad doordat mensen meer gingen kopen bij supermarkten. Ondernemers die veel aan de horeca of detailhandel leverden hadden daarentegen minder klanten en leden forse omzetverliezen. De sector geeft aan dat er ook veel ondernemers waren met minder gediversifieerde klantenbestanden die een omzetsdaling van 50% hadden en daardoor niet in aanmerking kwamen voor steun;
- Onder bedrijven en zelfstandigen die veel werk voor de evenementensector verrichtten was het ook een uitdaging. Hoewel zichzelf officieel niet dicht hoefden, was hun primaire klantengroep wél gesloten. Dit soort bedrijven, zoals meubelleveranciers, podiumbouwers, of technici konden, ondanks dat ze open waren, niet veel werk vinden. Ook hier geldt dat zij vaak fors minder omzet hadden;
- In de bouwsector kon een deel van de ondernemingen doorwerken terwijl anderen in de praktijk, door de veiligheidsmaatregelen, niet door konden werken. Bouwprojecten buiten, zoals de wegenbouw, konden doorgaan omdat dit buiten plaatsvindt en de 1,5m afstand makkelijk was te bewaren. Particuliere projecten en projecten in binnenruimtes konden daarentegen in veel mindere mate worden uitgevoerd. Bijvoorbeeld, de installatie van een

badkamer in een particuliere woning, vergt verschillend personeel maar in een kleinere ruimte is het moeilijk om de afstand te bewaken.

Hier geldt de kanttekening dat de bovengenoemde voorbeelden zijn gebaseerd op de belevingen van ondernemers en ondernemersorganisaties. Hoewel steunmaatregelen beschikbaar waren voor gesloten ondernemingen en ondernemingen met minstens 60% omzetsdaling, kan het altijd zijn dat ondernemers onvoldoende bewust van waren van de mogelijkheden. Ook bleek uit sommige gesprekken dat sommige ondernemers voorzichtig waren in het aanvragen van steun, in de angst dat dit mogelijk in een later stadium terugbetaald diende te worden.

Een ander verschil tussen ondernemingen binnen sectoren ontstond doordat verschillende businessmodellen anders werden behandeld onder de steun, met name bedrijven met filialen en franchisebedrijven. Grotere ondernemingen met meerdere vestigingen die onder één ondernemingsnummer staan geregistreerd kregen tot maximaal 5 maal steun onder de forfaitaire steunmaatregelen, terwijl bij franchiseketens, ieder filiaal VLAIO-steun aan kon vragen. Ondernemingen met ketens van meer dan 5 vestigingen onder één nummer werden daarmee minder geholpen dan franchiseketens. Dit leidde, volgens ondernemersorganisaties, tot scheve verhoudingen en oneerlijke concurrentie. Vanaf het Vlaams Beschermingsmechanisme werd steun wel afgezet tegen hogere omzetcijfers.

3.1.2 Bereik en toekenning steun

Om te analyseren of de steun bij de juiste bedrijven terecht is gekomen, de bedrijven die het hardst geraakt zijn, en om de impact van de steun te meten, hebben we de bedrijven die steun hebben ontvangen vergeleken met een controlegroep. Voor de onderstaande analyse is uitgegaan van de RSZ-data (VTE, aantal werknemers en loonmassa) en btw-aangiften (omzet). De groep bedrijven die in analyses wordt meegenomen hangt af van de beschikbaarheid van data.

De controlegroep

Het is belangrijk om een controlegroep van niet-gesteunde ondernemingen te hebben die kan dienen als referentie voor de groep ondernemingen die steun ontvingen. Het doel van de studie is om het effect van de subsidies te meten, maar deze steun valt samen met de economische schok veroorzaakt door de pandemie. Indien de schok elk bedrijf even hard treft, vormt dit geen probleem voor onze analyse. Een belangrijke assumptie waaraan dient voldaan te worden is dat ondernemingen voor de schok vergelijkbaar zijn, dus dat ze gemiddeld gezien een gelijkaardige evolutie in omzet, tewerkstelling en andere economische indicatoren vertonen voor de schok. Men noemt dit de 'common trend' assumptie.

Aangezien de steunmaatregelen echter werden genomen om de zwaarst getroffen bedrijven te helpen, is het wellicht niet aangewezen om een controlegroep te trekken op basis van alle andere bedrijven in de economie. Daarom wordt in deze studie een controlegroep gevormd van bedrijven die steun hebben aangevraagd, maar niet ontvangen. Vermits deze ondernemingen een dossier hebben ingediend is het redelijk om aan te nemen dat zij ook relatief hard werden getroffen door de lockdown. We gaan er vanuit dat deze groep ondernemingen dan ook het best vergelijkbaar is met de bedrijven die effectief steun hebben ontvangen. Er zijn verschillende redenen waarom deze controlegroep van bedrijven geen steun hebben kunnen krijgen, ondanks dat ze relatief hard getroffen werden. Zo kan er niet voldaan zijn aan bepaalde formaliteiten in de aanvraagprocedure of het bedrijf kan net niet voldoen aan een criterium van een omzetsdaling van 60% of niet tot de sector gerekend worden die in aanmerking komt voor de steun. In onze analyse gebruiken we verder ook een extra controle om rekening te houden met hoe de lockdown een verschillende impact kan gehad hebben in verschillende sectoren. We doen dit door het gebruik van sector-kwartaal

vaste effecten in onze regressies. In bijlage C geven we verder details over onze econometrische benadering en de selectie van de controlegroep staat verder toegelicht in het volgende blauwe kader⁴¹.

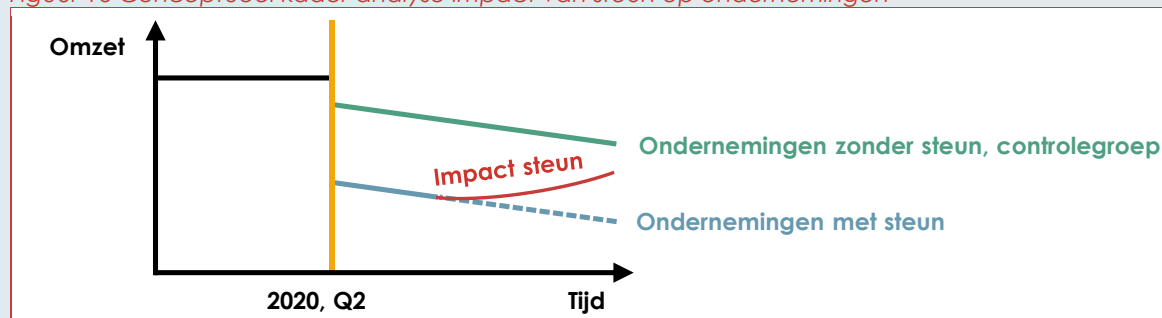
Een belangrijk aandachtspunt in deze analyse is in welke mate de effecten die we toeschrijven aan de Vlaamse steunmaatregelen tevens een reeks federale maatregelen oppikken, zoals het gebruik van tijdelijke werkloosheid. Vermits alle ondernemingen beroep hebben kunnen doen op de federale maatregelen, dus zowel de ondernemingen die Vlaamse steun ontvingen, als ondernemingen in de controlegroep, kan het verschil in prestaties worden toegeschreven aan de Vlaamse steun.

In Figuur 16 geven we schematisch de evolutie van de omzet weer voor ondernemingen voor de lockdown in het tweede kwartaal 2020. De lockdown heeft tot gevolg dat de omzet daalt. De twee groepen ondernemingen, zij die geen steun ontvangen en zij die wel steun ontvangen, hebben beide door de lockdown een negatieve impact op de omzet ervaren. We zien in het schema dat de ondernemingen die steun ontvangen harder getroffen worden door de lockdown, wat zich weerspiegelt in een sterkere daling van de omzet. Hierna wordt beschreven dat dit verschil ook daadwerkelijk zichtbaar is in de data.

De steun heeft tot doel dat gesteunde ondernemingen kunnen aansluiten bij niet-gesteunde ondernemingen. In de 'event-studie' analyse over de evolutie in omzet, VTE en productiviteit wordt rekening gehouden met de sector waarin de ondernemingen zich bevinden. Er wordt m.a.w. gecontroleerd voor de algemene trend in een sector per kwartaal. Zo kan het verschil in de economische schok van de lockdown tussen de bedrijven die steun ontvingen en de controlegroep deels worden opgevangen. Dat is de analyse van de impact van de steun die later in dit rapport wordt beschreven.

De statistische methode die we hanteren is een quasi-experimentele benadering die gekend is als een 'difference-in-differences' methode. Dit is een gangbare onderzoeksstrategie geworden in de kwantitatieve sociale wetenschappen. Deze methode vergelijkt de verandering in de uitkomstvariabelen, zoals jobs en omzet, in een behandelingsgroep met de uitkomst in een controlegroep. Een intuïtieve visualisering van de benadering staat in Figuur 16 gepresenteerd.

Figuur 16 Conceptueel kader analyse impact van steun op ondernemingen

Glenn Magerman, Joep Konings en Technopolis Group 2021

Het effect van de subsidie wordt gemeten aan de hand van het verschil (difference-in-differences) tussen de twee groepen ondernemingen, dat wil zeggen, het verschil in uitkomst voor en na de steun voor ondernemingen die steun ontvingen (eerste verschil), en tussen de ondernemingen die wel en geen steun hebben ontvangen (tweede verschil). In deze methode houden we eveneens rekening met algemene trends, bedrijfsgeïgen kenmerken en de sector waarin men actief is.

⁴¹ We hebben ook als robuustheid gewerkt met een controlegroep die bestond uit alle Vlaamse ondernemingen die geen steun ontvingen, de resultaten waren kwalitatief dezelfde.

Vergelijking tussen de gesteunde bedrijven en de controlegroep

De bedoeling van de difference-in-differences analyse is om na te gaan of de steun terecht gekomen is bij de hardst getroffen ondernemingen. De resultaten in het volgende blauwe kader bevestigen dit inderdaad. Met name ondernemingen die steun ontvingen, zagen een daling van de totale loonmassa⁴² met 29%, van het aantal werknemers (in voltijdse equivalenten) met 28%, van het aantal werknemers (in personen uitgedrukt) met 4,3%, en een daling van de omzet met 4% ten opzichte van de controlegroep van bedrijven die steun hebben aangevraagd, maar niet gekregen. De loonmassa kan geïnterpreteerd worden als een proxy voor toegevoegde waarde vermits deze twee doorgaans sterk gecorreleerd zijn. Aangezien we in de data geen gegevens hebben over de toegevoegde waarde gebruiken we de loonmassa.

Op basis van deze cijfers kan de indruk ontstaan dat er een grote toename is aan productiviteit, namelijk omzet relatief ten opzichte van het aantal VTEs. Echter, de daling van het aantal VTE is in zekere mate artificieel en is vooral het gevolg van het uitvoerig gebruik van het systeem van tijdelijke werkloosheid. Daarom hanteren we ook andere maatstaven van productiviteit, met name de verhouding van de omzet ten opzichte van het aantal werknemers ('koppen') alsook de verhouding van de loonmassa ten opzichte van het aantal VTE. Deze laatste kan dan worden geïnterpreteerd als de toegevoegde waarde per VTE. We komen hierop terug in onze verdere analyse.

In bijlage C tonen we dezelfde resultaten, maar dan opgesplitst voor de groepen van bedrijven die voor het eerst steun kregen in kwartaal 2, 3 en 4. Hieruit blijkt dat vooral in kwartaal 2, bij het begin van de lockdown en in kwartaal 4 tijdens de tweede lockdown de effecten het grootst waren en de ondernemingen die steun ontvingen het hardst getroffen werden.

Tabel 4 geeft de resultaten weer van een 'difference-in-differences' regressie op het niveau van de loonmassa (wat een goede proxy is voor toegevoegde waarde), tewerkstelling en omzet van ondernemingen. De negatieve getallen in alle kolommen op de lijn 'Steun' geven aan dat de gesteunde bedrijven (dummy=1) harder getroffen zijn door de crisis dan de niet-gesteunde bedrijven (dummy=0). We maken hier voorlopig geen onderscheid in de periode waarin de steun werd ontvangen.

Tabel 4 Impact op loonmassa, tewerkstelling en omzet

Variabelen	loonmassa	VTE	Jobs	Omzet
Steun (dummy 0/1)	-0.286***	-0.276***	-0.0434***	-0.0415**
	(0.00832)	(0.00752)	(0.00345)	(0.0177)
Constant	2.463***	0.525***	1.102***	9.490***
	(0.00124)	(0.00112)	(0.000513)	(0.00191)
Observaties	464,523	451,232	439,459	1,272,072
Aangepaste R2	0.863	0.873	0.939	0.565
Onderneming vaste effecten	yes	yes	yes	yes
Kwartaal vaste effecten	yes	yes	yes	yes

Note: Robuuste standaardfouten tussen haakjes, alle regressies worden in logaritmen geschat *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

⁴² De loonmassa geeft de totaliteit aan brutolonen die worden uitgekeerd aan de werknemers in een onderneming.

Hardst getroffen sectoren

In Tabel 5 zien we op sectorniveau dat de steun terecht is gekomen bij de ondernemingen die actief zijn in de hardst getroffen sectoren. We tonen hoe de omzet is getroffen in de gemiddelde onderneming per sector. Zo zien we bijvoorbeeld dat vooral ondernemingen die steun ontvingen in de sectoren transport (H), horeca (I), ondersteunende administratieve diensten (N) en in de culturele sector (R), een sterke lagere omzet hebben dan ondernemingen die geen steun ontvingen. Ook is in een overgrote meerderheid van de sectoren het aantal RSZ-werknemers (in voltijdse equivalenten) lager voor de bedrijven die steun ontvingen. Uitschieters zijn ook hier de horeca, vervoer en opslag, culturele sector en ondersteunende en administratieve diensten. Een overzicht van de verschillende sectoren die zijn opgenomen in de figuren is te vinden in bijlage C.

Tabel 5 Evolutie in omzet naar sectoren, 2020

NACE Sector	Evolutie in omzet
A. Landbouw, bosbouw en visserij	34%
F. Bouwnijverheid	28%
Q. Gezondheidszorg	24%
G. Groot- en detailhandel	22%
L. Exploitatie van en handel in onroerend goed	20%
C. Industrie	19%
E. Water; afval- en afvalwaterbeheer en sanering	12%
D. Electriciteit, gas, stoom en gekoelde lucht	10%
S. Overige diensten	-7%
K. Financiële activiteiten en verzekeringen	-9%
J. Informatie en communicatie	-22%
P. Onderwijs	-22%
M. Vrije beroepen en wetenschappelijke en technische activiteiten	-25%
I. Horeca	-40%
H. Vervoer en opslag	-50%
N. Administratieve en ondersteunende diensten	-56%
T. Huishoudens als werkgever	-62%
R. Kunst, amusement en recreatie	-83%

Esbroeck, Konings, Magerman en Technopolis Group 2021

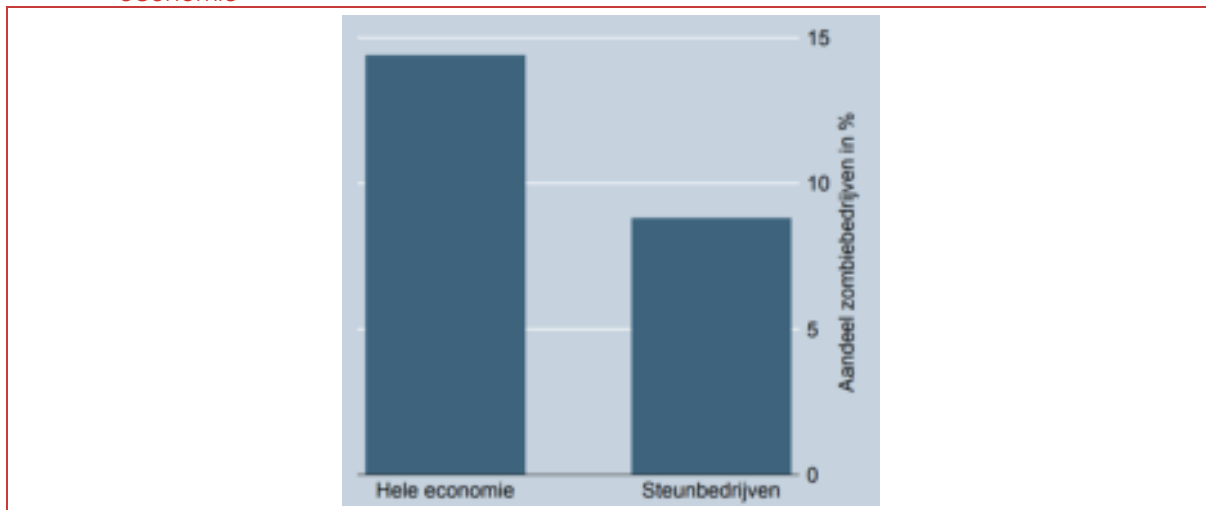
Steun aan bedrijven met negatieve toegevoegde waarde

Figuur 17 laat het aantal bedrijven zien in de hele Vlaamse economie met een negatieve toegevoegde waarde⁴³. Het gaat dus om relatief ongezonde bedrijven die verlieslatend zijn. Dit werd enkel berekend op basis van de ondernemingen die een jaarrekening moeten indienen voor het jaar 2019, dus voor de crisis. Voor ondernemingen die geen jaarrekening moeten indienen is geen informatie beschikbaar over toegevoegde waarde. We maken een vergelijking met het aantal bedrijven met negatieve toegevoegde waarde binnen de gebruikers die VLAIO-steun hebben ontvangen. Figuur 17 laat zien dat in de hele Vlaamse

⁴³ Toegevoegde waarde is berekend als het verschil tussen operationele opbrengsten en kosten van aankopen van diensten en goederen (inputs).

economie, ongeveer 14,4% van de ondernemingen opereren met een negatieve toegevoegde waarde. Onder de gesteunde bedrijven was dit slechts 8,8%. Dit suggereert dat de VLAIO-steun er is in geslaagd om ongezonde ondernemingen in grote mate te mijden bij het toekennen van steun.

Figuur 17 Aandeel bedrijven met negatieve toegevoegde onder steunbedrijven en in Vlaamse economie

Belfirst data 2019, bewerking Esbroeck, Konings, Magerman en Technopolis Group 2021

3.2 Effect van steunmaatregelen op sectoren en bedrijven

In deze sectie wordt er gekeken naar de effecten van de VLAIO-steun op omzet en werkgelegenheid, relaties met leveranciers en klanten, liquiditeit en solvabiliteit, het risico op falen (stopzetting) en vertrouwen in de toekomst onder bedrijven, organisaties en zelfstandigen.

Qua methodes is gebruik gemaakt van kwantitatieve data-analyses om de effecten van VLAIO-steun te duiden op de groei in omzet, werkgelegenheid, productiviteit en de kans op stopzetting (in het onderdeel risico op falen). De kwantitatieve data analyse hanteert voornamelijk een difference-in-differences benadering zoals reeds toegelicht in vorige sectie en in detail in bijlage C. Een belangrijk voordeel van deze methode is dat we de effecten van de Vlaamse steun kunnen isoleren van de mogelijke effecten van federale steunmaatregelen. Zowel ondernemingen die Vlaamse steun ontvingen, als ondernemingen in de controlegroep die geen Vlaamse steun ontvingen, hebben beroep kunnen doen op dezelfde federale maatregelen. Indien er dan toch een verschil in prestaties wordt gemeten in de analyse, kan dit worden toegeschreven aan de impact van de Vlaamse steun.

Kwalitatieve inzichten van ondernemersorganisaties, sectorale koepelorganisaties en van ondernemers zelf uit de 10 hardst getroffen sectoren zijn gebruikt om een indruk te geven van de ervaringen en verhalen van ondernemers. Voor de effecten op de relaties met leveranciers en klanten, de liquiditeit en solvabiliteit en het vertrouwen in de toekomst waren de kwalitatieve inzichten de primaire bron.

3.2.1 Omzet & werkgelegenheid

In de onderstaande delen beschrijven we de bevindingen omtrent het effect van de VLAIO-steunmaatregelen op de groei in omzet, werkgelegenheid en productiviteit van ondernemingen. De analyse van het bereik van de steun (sectie 3.1.2) laat zien dat de steun enerzijds terecht is gekomen bij de hardst getroffen bedrijven. In deze sectie gaan we na of

de steun ook een middel is geweest om terug aan te sluiten bij de rest van de economie. Met andere woorden, de subsidie is meer effectief wanneer bedrijven ook in staat zijn een stuk van de omzetsdaling – en het verlies in werkgelegenheid – goed te maken.

Evolutie in de omzet

We gebruiken opnieuw onze difference-in-differences benadering om na te gaan hoe de omzet van ondernemingen is geëvolueerd in vergelijking met de controlegroep. We kijken in het bijzonder naar de kwartaalgroei in de omzet. We zien dat er geen groot verschil zit tussen de omzetgroei van gesteunde ondernemingen en ondernemingen in de controlegroep in de periode voor de covidcrisis. Dit geeft aan dat er geen preselectie⁴⁴ is en dat de ondernemingen in de controlegroep daarom een goede vergelijkingsbasis vormen.

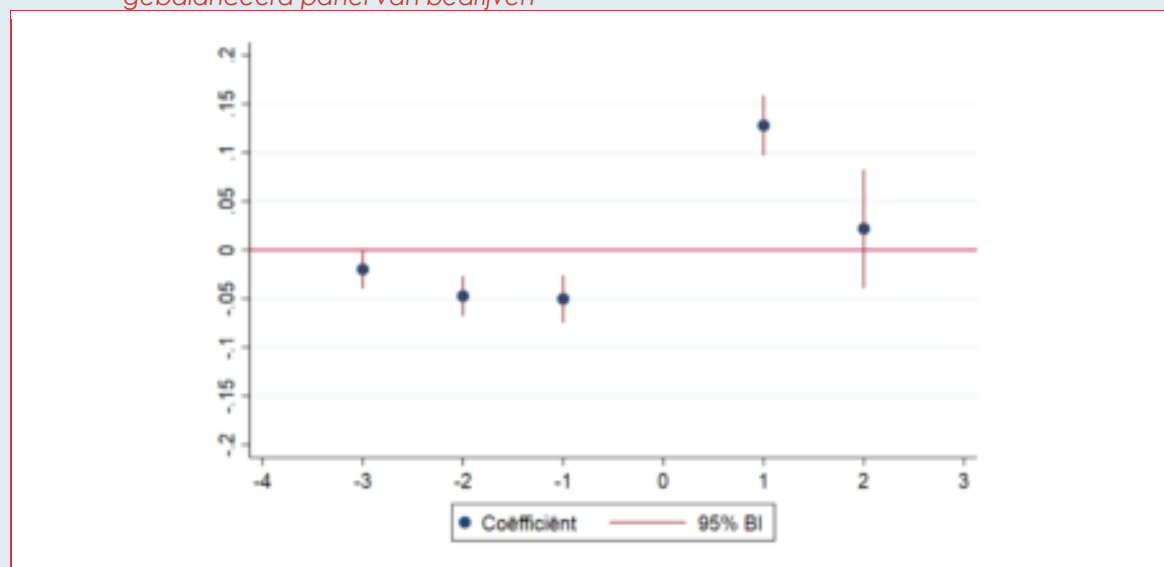
We gaan in de analyse na hoe de ondernemingen die steun ontvingen presteerden in het daaropvolgend kwartaal. Stel dat een bedrijf steun krijgt in kwartaal twee van 2020, dan kijken we naar het effect ervan op de groei in kwartaal drie. Periode 1 definiëren we dan als de eerste keer wanneer een onderneming steun ontving. We gaan dan na in welke mate deze onderneming een positieve groei kende, zowel in periode 1 als de periode daarna. We bekijken het algemeen effect van steun (onafhankelijk van het type steunmaatregelen). Zo zijn er ondernemingen die in het tweede kwartaal een eerste keer steun ontvingen, maar er zijn ook ondernemingen die pas in het derde kwartaal een eerste keer steun ontvingen.

De data-analyse laat zien dat voor periode 1 (het eerste kwartaal waarin de ondernemer steun ontving) de groei in omzet gemiddeld 13%-punten groter is in ondernemingen die steun ontvingen in vergelijking met de controlegroep van ondernemingen die geen Vlaamse steun ontving. Zie het volgende blauwe kader. Het verschil in omzet tussen de ondernemingen die steun ontvingen en zij die geen steun ontvingen is dus kleiner geworden dankzij de Vlaamse steun. Merk op dat dit een effect is boven op de mogelijke federale steun waarop bedrijven een beroep kunnen doen. Immers, zoals eerder al aangegeven, zowel de controlegroep van bedrijven als zij die Vlaamse steun ontvingen, hebben in dezelfde mate beroep kunnen doen op de federale steun. We interpreteren de resultaten in Figuur 18 als een ‘catching-up’ effect, zoals weergegeven in Figuur 16. Ook is te observeren dat de impact in periode 2 (het kwartaal na de eerste steun) is afgenomen en ook minder precies werd geschat. De analyse laat zien dat er een positief effect is geweest op de omzetgroei onder bedrijven die steun hebben ontvangen.

⁴⁴ Dit suggereert dat er aan de zogenaamde common-trend assumptie is voldaan.

Figuur 18 toont het effect op de omzetgroei¹. De blauwe punten geven de puntschattingen van de coëfficiënten. De rode verticale lijnen geven het 95% betrouwbaarheidsinterval weer. Het 95% betrouwbaarheidsinterval geeft weer dat we met 95% zekerheid kunnen zeggen dat in periode 1 de impact op de omzetgroei zal liggen tussen de 10% en de 16%. De puntschatting van 0.13 betekent dat bedrijven die steun ontvingen gemiddeld 13 procentpunten meer groei in omzet (of minder negatieve groei) kenden in het daaropvolgend kwartaal, in vergelijking met de controlegroep van ondernemingen die geen Vlaamse steun ontving.

Figuur 18 Het effect van steun op omzetgroei. De resultaten van een 'event study' met een gebalanceerd panel van bedrijven

Glenn Magerman, Joep Konings en Technopolis Group 2021

Om de bovenstaande analyse te vervolledigen zijn ook de ervaringen betreffende omzet van geïnterviewde ondernemers en vertegenwoordigers geanalyseerd. De rode draad binnen alle gesprekken is dat alle ondernemers een grote daling in hun omzet hebben ervaren als gevolg van de crisis. Hoewel de omvang van de daling verschilt per sector en type bedrijf, is de omzetsdaling voor iedereen een feit geweest. Uit interviews blijkt dan ook dat de belangrijkste bijdrage van VLAIO-steun was dat de steun hielp om vaste kosten te betalen en de gedaalde omzet aan te vullen. (Dit brede effect heeft verder een effect op aspecten zoals de liquiditeit en solvabiliteit, het risico op faling en vertrouwen in de toekomst, en de relaties met leveranciers; hier wordt later in het hoofdstuk verder op ingegaan.)

Opmerkelijk is dat sommige ondernemingen (vaak ondernemingen die financieel gezond waren voor de crisis) de tijd, maar ook de input van VLAIO-steun, gebruikt hebben om te investeren in de onderneming of organisatie. Ondernemers en organisaties geven aan dat zij vooral tijdens de eerste lockdown, maar ook tijdens de tweede lockdown zijn gaan kijken naar hoe de onderneming of organisatie verbeterd kon worden en naar andere activiteiten die men wél uit kon voeren binnen de veiligheidsmaatregelen.

Een bekend voorbeeld van nieuwe ondernemingsactiviteiten zijn de take-away maaltijden die de horeca kon verzorgen, of de online evenementen en tentoonstellingen in de culturele sector, of ondernemers die zich gingen inzetten om vaccinatiecentra te helpen opzetten.

In de eventensector waren veel voorbeelden te vinden, zoals "technici bijvoorbeeld in de ICT-sector aan de slag gingen, of zonnepanelen gingen installeren, of dat installatie-organisaties en podiumbouwers hielpen met zwembaden installeren."

Ondernemingen gebruikten de tijd die de lockdowns boden, in combinatie met VLAIO-steun, om interne processen anders in te richten of te vernieuwen en te investeren in hun organisatie. Door de vernieuwingen en nieuwe manieren om klanten te bedienen zagen sommige ondernemers nieuwe bronnen van inkomsten opbloeien die hen hielpen om de omzet aan te vullen. Een aantal genoemde voorbeelden zijn websites die vernieuwd werden, online reserveringssystemen die werden opgezet in de persoonlijke diensten, of webshops voor ondernemingen die dat niet hadden of die daar voorheen niet veel mee deden.

Een klein schoonheidssalon geeft aan dat ze hebben *"ingezet om hun webshop en website te verbeteren en zo meer producten te kunnen blijven verkopen... Sinds de verbetering van de webshop is de verkoop van schoonheidsproducten met een factor vijf gestegen. Ondertussen (september 2021), is de verkoop van schoonheidsproducten weer met zo'n 100% gestegen. Verder zoals aangegeven, gaat de onderneming verder maar er zijn minder klantenafspraken."*

Een klein cultureel centrum zegt verschillende online culturele activiteiten te hebben opgezet, zoals een *"radio canapé"*; het centrum maakte opnames van artistieke voorstellingen, ze hebben filmpjes opgenomen en gemaakt voor YouTube voor kinderen, tv-canapés gemaakt en podcasts opgenomen.

Een klein evenementenbedrijf betrad nieuwe markten: *"Doordat evenementen en beurzen niet door konden gaan waren bedrijven niet in staat hun B2B en B2C producten en diensten te promoten. Via roadshows worden een aantal kleinere locaties met potentiële klanten afgereisd en worden producten of diensten gepresenteerd. Voor de roadshows was wel markt. Er was vervoer nodig, inrichting van de wagens en voertuigen, bestikking en drukwerk voor promotie en op en afbouw van kleine bijeenkomsten. Er kwam dus werk bij voor de onderneming en deze markt is blijven groeien."*

Ook werd meer stilgestaan bij prijsstelling van producten of diensten of werd meer nagedacht over de richting van ondernemingen. Sommige ondernemers gaven aan dat de normale, dagelijkse zaken en activiteiten betekenen dat er niet altijd tijd is om stil te staan bij de strategie en te reflecteren over waar de organisatie heen gaat.

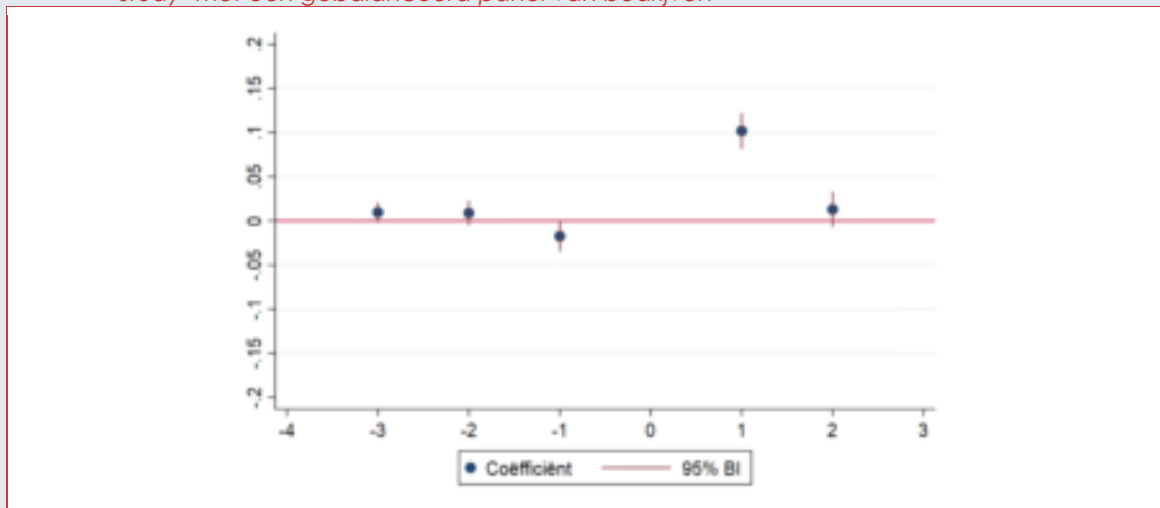
Hoewel ondernemingen dus veelal grote dalingen in hun omzet ervaarden, hebben sommigen investeringen gedaan in hun organisatie, in nieuwe tijdelijke activiteiten en/of zijn zij nieuwe markten begonnen. Zoals aangegeven heeft VLAIO-steun hieraan een bijdrage geleverd, al kan de omvang van die bijdrage niet exact worden geduid op basis van de kwalitatieve informatie die verzameld is.

Ontwikkeling van de werkgelegenheid

De analyse naar het effect van steun op de evolutie van de werkgelegenheid laat zien dat de bedrijven die steun hebben ontvangen relatief sneller groeien in termen van voltijdse equivalenten (VTE) vergeleken met de controlegroep. Er zit wel een verschil tussen periodes, waar het effect van steun op het aantal VTE in de tweede periode niet significant afweek van de verandering in het aantal VTE onder de controlegroep. Dit is mogelijk een gevolg van de federale maatregelen van tijdelijke werkloosheid, waarvan beide groepen van ondernemingen, zowel zij die Vlaamse steun kregen als de controlegroep, gebruik van hebben gemaakt. Het feit dat in de eerste periode na de steun de groei in het aantal VTEs wel hoger is dan in de controlegroep geeft aan dat de Vlaamse steun toch heeft gezorgd voor een inhaalbeweging ook in de werkgelegenheid bij de ondernemingen die Vlaamse steun ontvingen, die los gezien dient te worden van de federale maatregelen. Zie het volgende blauwe kader.

Figuur 19 het effect van steun op het aantal voltijdse equivalenten (VTE). De coëfficiënt voor periode 1 ligt op ongeveer 0.1 dus de steun zorgt ervoor dat bedrijven relatief sterker groeien in termen van VTE's dan de controlegroep. Het effect in de tweede periode is niet te onderscheiden van nul. Hier zijn alle coëfficiënten in de periodes voor de steun statistisch insignificant, maar wel positief.

Figuur 19 Het effect van steun op de groei in voltijdse equivalenten. De resultaten van een 'event study' met een gebalanceerd panel van bedrijven

Joep Konings, Glenn Magerman, Dieter Van Esbroeck en Technopolis Group 2021

Wat betreft de werkgelegenheid, geven alle ondernemers en ondernemersorganisaties aan dat de federale maatregelen, de verruimde tijdelijke werkloosheidsregeling, veruit de grootste bijdrage heeft geleverd. Over alle bestudeerde sectoren heen wordt deze maatregel genoemd als een zeer belangrijke ondersteuning voor ondernemingen.

De indruk in de detailhandel is "Tijdelijke Werkloosheid was een van de beste maatregelen. Het heeft ervoor gezorgd dat mensen snel konden schakelen in personeelskosten. Het belang van die maatregel kan alleen maar onderschat worden."

Een onderneming uit de groothandel geeft aan "Qua werknemers is niemand kwijtgeraakt omdat ze onder konden worden gebracht in de tijdelijke werkloosheidsregeling"

Dat gezegd hebbende, geeft een deel van de geïnterviewde ondernemers en vertegenwoordigers aan dat de VLAIO-steun indirect heeft bijgedragen aan het behoud van een deel van de tewerkstelling door de aanvulling op de omzet. Bedrijven konden hun personeel deels doorbetalen en de lonen van werknemers die aan het werk waren op lopende contracten konden worden betaald.

Een reisbureau geeft aan "de steunmaatregelen zijn gebruikt voor het opvangen van het verlies dat het bedrijf geleden heeft en om bepaalde personeelsleden aan te kunnen houden."

Zonder VLAIO-steun geeft een reisbureau aan: "dan had ik bijna zeker goede werkrachten moeten laten gaan"

In de culturele sector is de indruk dat "Meer bedrijven zouden zonder de steun hun kosten zoals huur of lonen voor mensen niet kunnen betalen; de maatregelen hebben dus voor een bepaalde vereffening gezorgd."

Ook konden sommige bedrijven hun personeel inzetten in andere sectoren en werkgebieden. In de evenementensector werden technici bijvoorbeeld ingezet bij het installeren van zonnepanelen voor particulieren of in andere technische activiteiten in andere sectoren. Artiesten konden deels worden betaald door culturele centra omdat dit soort beroepen het vooral heel zwaar hadden gedurende de crisis. Bij één geïnterviewde onderneming in de evenementensector werden mensen ingezet in de verhuissector zodat het wagenpark ook ingezet kon worden en enige inkomsten konden worden gegenereerd.

Aldus het evenementen bedrijf, "Verhuizen ging wel gewoon verder, mensen bleven verhuizen. Sommige scholen moesten ook verhuizen of geleegd worden. De onderneming heeft een wagenpark voor het vervoer van evenementenmateriaal en dat hebben we ingezet in de verhuissector."

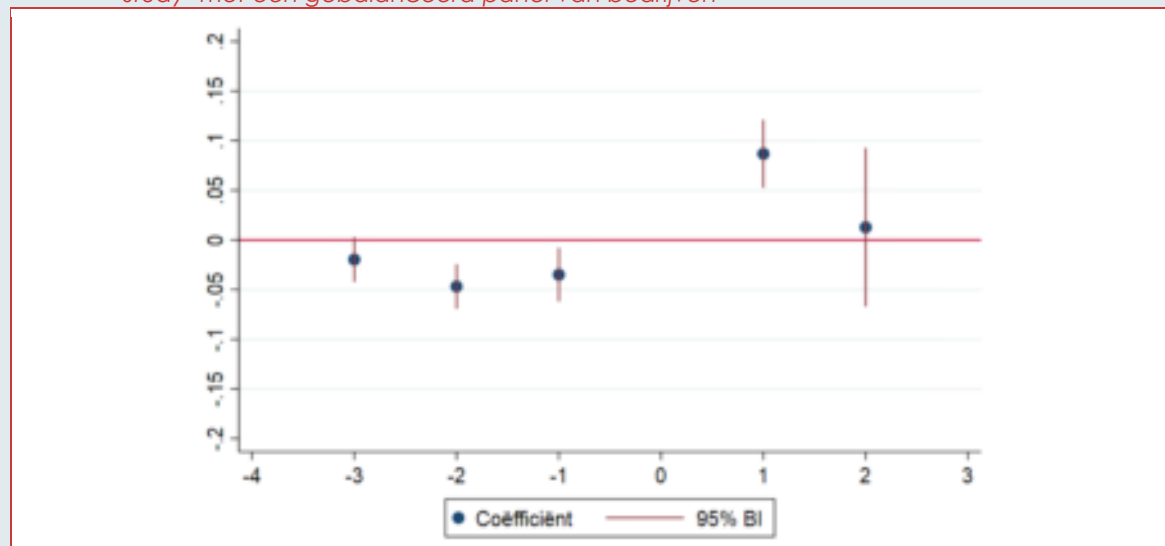
Evolutie in productiviteit (omzet per werknemer) en loonkost

Binnen het onderzoek is ook een econometrische analyse gedaan naar het effect van steun op de productiviteitsevolutie. De effecten van steun op de productiviteitsevolutie werden enerzijds verkend aan de hand van het effect van steun op omzet per aantal medewerkers in een bedrijf. Anderzijds is ook gekeken naar het effect van steun op loonkost per aantal medewerkers. De loonkost weerspiegelt in zekere mate de toegevoegde waarde van een onderneming.

Het effect van steun op de productiviteitsevolutie is gelijkaardig aan de resultaten voor omzet en werkgelegenheid, er is een positief effect te zien in het eerste kwartaal volgend op het moment dat een onderneming steun ontving. Zie de volgende twee blauwe kaders.

Figuur 20 toont het effect van de steun op de eerste productiviteitsmaatstaf die we hanteren, omzet per werknemer. Ook hier merken we een gelijkaardig patroon. Het eerste kwartaal nadat een onderneming steun ontving merken we een positief effect van 9 procentpunten op productiviteitsgroei om daarna af te zwakken tot nul.

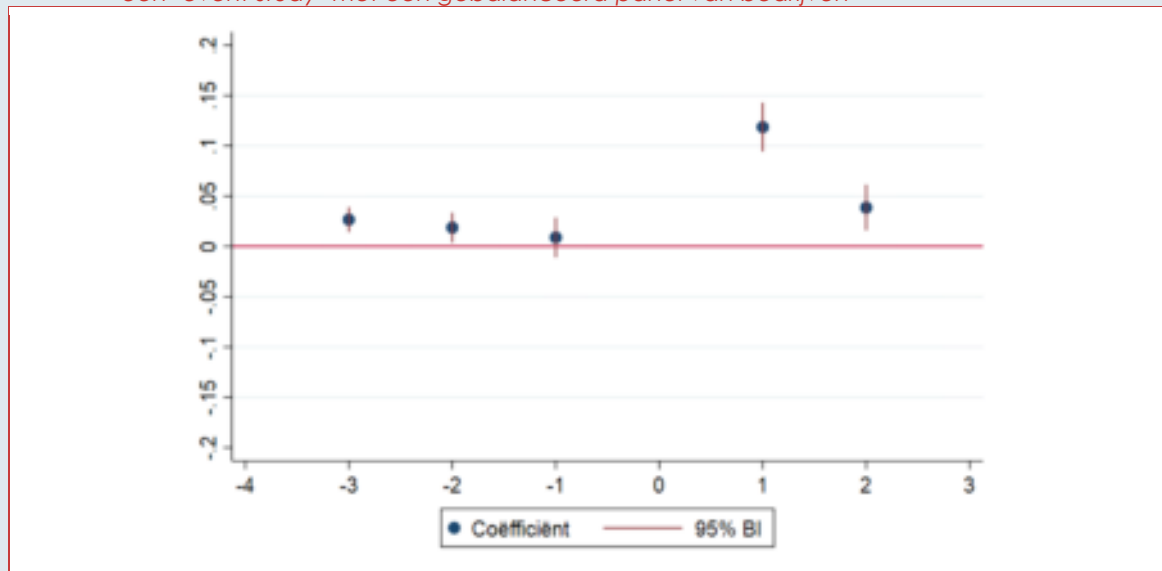
Figuur 20 Het effect van steun op omzet per aantal werknemers. De resultaten van een 'event study' met een gebalanceerd panel van bedrijven

Joep Konings, Glenn Magerman, Dieter Van Esbroeck en Technopolis Group 2021

Figuur 21 toont de resultaten voor de loonkost per werknemer. De coëfficiënt in periode 1 van ongeveer 0.12 geeft een extra groei aan van 12 procentpunten (vergelijkbaar met de 9% voor productiviteit). Ook de coëfficiënt in periode 2 is hier significant, met een extra groei van ongeveer 4 procentpunten.

Figuur 21 Het effect van steun op groei in de loonkost per aantal werknemers. De resultaten van een 'event study' met een gebalanceerd panel van bedrijven

Esbroeck, Konings, Magerman en Technopolis Group 2021

Verschillen in groei tussen verschillende types ondernemers en sectoren

In deze paragraaf gaan we na in welke mate deze effecten kunnen verschillen over ondernemingskenmerken, zoals de grootte van de onderneming, leeftijd, sector en type steun.

In Tabel 6 tonen we de effecten op de groei van de onderneming per grootteklasse. De grootteklasse wordt bepaald door het gemiddelde aantal VTE in 2019 (bron: RSZ). We stellen vast dat grotere ondernemingen met meer dan 10 VTE een relatief groter effect hebben op de groei in de omzet en het aantal VTEs in vergelijking met de controlegroep. Specifiek, de bedrijven met meer dan 10 VTE hebben gemiddeld 18 procentpunten meer groei gekend in VTE en 36 procentpunten in omzetgroei dan de controlegroep. Voor de bedrijven met meer dan 1 VTE en minder dan 10 VTE is er geen significant verschil, dus is het effect gelijkaardig aan de groep met meer dan 10 VTE voor de groei in VTE, maar ze doen het iets minder in termen van 'catching up' van de omzet. Zij hebben een omzetgroei van 31 procentpunten meer dan de controlegroep. Voor de micro-bedrijven met 1 VTE is het effect op VTE iets kleiner, met ongeveer 15 procentpunten meer groei in VTE en 31% meer groei in omzet. We zien dan weer voor de kleine en micro ondernemingen dat de groei in loon per werknemer, een maatstaf van productiviteit, met 14 procentpunten en 17 procentpunten hoger ligt dan de grote ondernemingen, waarbij deze 11 procentpunten hoger ligt in vergelijking van de controlegroep. Algemeen kan men stellen dat er zich geen duidelijk patroon aftekent in termen van ondernemingsgrootte.

Tabel 6 Effect van steun op groei - volgens ondernemingsgrootte

	(1)	(2)	(3)	(4)
	Groei VTE	Groei aantal werknemers	Groei omzet	Groei loon per werknemer
Steun, >10 VTE	0.179*** (0.00906)	-0.00877*** (0.00340)	0.362*** (0.0164)	0.114*** (0.00936)
Steun interactie met dummy voor <10 VTE	0.00834 (0.00755)	-0.0207*** (0.00309)	-0.0505*** (0.0156)	0.0341*** (0.00726)
Steun interactie met dummy voor 1 VTE	-0.0290*** (0.00888)	0.0116*** (0.00322)	-0.0554*** (0.0148)	0.0599*** (0.00952)
Constante	-0.134*** (0.000704)	-0.00326*** (0.000302)	-0.0958*** (0.000521)	-0.117*** (0.000826)
Observaties	370,018	362,188	952,286	351,947

Robuuste standaardfouten tussen haakjes, variabelen in logaritmen *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

In bijlage C tonen we ook de resultaten volgens ondernemingsleeftijd, cohort en regio (provincies en Brussel). In het algemeen vinden we geen grote verschillen tussen de verschillende regio's, behalve voor de steun in Brussel, waar het effect groter is. Een cohort van ondernemingen is de groep van ondernemingen die vanaf een bepaald kwartaal steun kreeg. Er zijn dus drie cohorten in 2020. We vinden dat het effect van de steun doorgaans groter is voor de cohorten van ondernemingen die steun ontvingen in het derde kwartaal van 2020 in vergelijking met het tweede kwartaal van 2020⁴⁵. Tot slot heeft de ondernemingsleeftijd geen eenduidige invloed op het effect van de maatregelen.

3.2.2 Leveranciers & klanten

Relaties tussen ondernemingen en leveranciers

Eén van de belangrijkste observaties is dat de impact van de veiligheidsmaatregelen op de relaties met leveranciers niet dominant lijkt te zijn geweest. Hoewel er minder werd gehandeld met leveranciers omdat werkzaamheden in veel sectoren werden stopgezet of in verminderde mate verder gingen, gaven geïnterviewde ondernemers aan dat er weinig tot geen verandering is geweest in de relaties met hun leveranciers.

Een klein hotel geeft aan: "Alles is gelijk gebleven. Er was wel de samenwerking met een lokaal restaurant voor levering van maaltijden op de hotelkamers. Deze samenwerking duurde 5 maanden en is nu weer terug veranderd."

Ondernemers uit de detailhandel, groothandel, en garages die geïnterviewd werden geven vergelijkbare antwoorden: er is "niks" veranderd en de relaties zijn hetzelfde gebleven. Hooguit, volgens een ander klein hotel, wordt er misschien gekeken naar meer voordelige opties onder toeleveranciers waar dat praktisch lijkt.

Sommige ondernemers gaven aan dat er begrip was onder samenwerkingspartners en leveranciers; iedereen verkeerde in hetzelfde spreekwoordelijke "schuitje" en kon niet of

⁴⁵ De impact op groei in het vierde kwartaal kan niet worden berekend omdat we geen gegevens hebben voor het eerste kwartaal van 2021, wat nodig is om de groei te berekenen voor de bedrijven die steun ontvingen in kwartaal 4, 2021.

bepikt werk uitvoeren. In een paar gevallen gaven ondernemers aan dat leveranciers vergelijkbare problemen erviarden als zichzelf en dat dit de verhouding niet veel veranderde.

Volgens een schoonheidssalon: "De leveranciers hebben impact ervaren doordat de onderneming dicht moest. De leveranciers hadden wel begrip voor de situatie van de onderneming, maar kwamen hierdoor zelf ook in de problemen. Hoewel een aantal leveranciers grotere bedrijven zijn met meer marge en buffer om een crisis door te komen zijn de meeste leveranciers van schoonheidsproducten kleine bedrijven. De kleine bedrijven hebben minder financiële buffer en hadden ook minder begrip dan de grotere bedrijven. Wat hier ook bij komt kijken is dat veel van dit soort leveranciers producten aan salons verkopen en niet in winkels; dus toen de schoonheids- en kapsalons dicht moesten kwamen dit soort leveranciers ook in de problemen."

Ondernemers en koepelorganisaties geven aan dat VLAIO-steun helpt om vaste kosten te dekken. De impact van VLAIO-steun op de relaties met leveranciers werd weinig als specifiek aspect genoemd, naast het feit dat VLAIO-steun onder andere kon helpen om bestaande of doorlopende rekeningen bij leveranciers en partners te dekken.

Voorfinanciering en hoge doorlopende kosten

Een aantal koepelorganisaties en ondernemers gaven aan dat de VLAIO-steun niet altijd even geschikt was voor hun businessmodellen. Ondernemers en ondernemersorganisaties in sectoren die meer gebruik maken van leveranciers en met samenwerkingspartners werken vermeldde dat VLAIO-steun niet genoeg rekening hield met de verschillende sectorale realiteiten en verschillende businessmodellen.

Bij bedrijven die veel voorfinanciering, zoals in de evenementen-, culturele, bouw- en reissectoren, werden de steunmaatregelen als onvoldoende beschouwd om activiteiten voort te kunnen zetten. Denk in de bouw, waar zowel aan grootschalige als kleinschalige projecten wordt gewerkt, aan de materialen en apparatuur die nodig zijn. In de reissector werken reisbureaus met tal van organisaties uit de transport-, accommodatie-, en verzekeringssectoren om reispakketten aan consumenten te kunnen bieden. In de culturele en creatieve sectoren en in de evenementensector wordt ook met een netwerk van organisaties samengewerkt en wordt de inzet van organisaties maanden van tevoren ingepland en gefinancierd. Het reserveren van ruimtes voor evenementen, huren van meubels, van licht- en beeldtechnici en promotieactiviteiten vinden meestal tussen de 3 en 6 maanden plaats voor een evenement, en komen inkomsten pas na 7 tot 9 maanden binnen.

Een evenementenbedrijf geeft aan "Er moet veel voorgefinancierd worden. Daarnaast is er ook wantrouwen bij mensen gekomen die niet durven om vooruit te denken en iets te ondernemen. De crisis heeft een zware impact gehad, dat heeft het nog steeds."

Sectoren met veel assets en onroerende goederen, die vaak beschikbaar gesteld of geleverd worden door toeleveranciers, hebben veelal hoge doorlopende kosten. Onroerend goed, zoals een magazijn of "onroerende leases", hebben geen wettelijk kader voor het uitstellen van betalingen of iets dergelijks. De onderneming moest deze kosten gewoon blijven betalen. Dit geldt ook voor het wagenpark, leases voor de auto's en het betalen van de voertuigen, deze kosten liepen voor ondernemers door.

Een evenementenbedrijf geeft aan "Onroerend goed bijvoorbeeld, zoals het magazijn of 'onroerende leases'. De onderneming moest deze kosten gewoon blijven betalen. Het wagenpark ook en de technische leases voor de auto's, het betalen van de voertuigen, dat liep allemaal door. Dat snijdt allemaal sterk in de liquiditeit."

3.2.3 Liquiditeit & solvabiliteit

De impact van de VLAIO-steunmaatregelen op de liquiditeits- en solvabiliteitsposities van Vlaamse ondernemingen was lastig kwantitatief te analyseren aangezien er in het onderzoek geen data beschikbaar waren op deze thema's. Wel zijn er via de interviews en uitgevoerde impact cases met bedrijven kwalitatieve inzichten voor ondernemers en sectoren.

Vaste kosten

De VLAIO-steun heeft ondernemingen geholpen om vaste kosten te dekken. Wel werd vanuit de bestudeerde sectoren wisselend gerapporteerd over de omvang van de steun en de mate waarin de VLAIO-steun bijdroeg aan de liquiditeit en solvabiliteit van ondernemingen.

De grootste en belangrijkste vaste kostenpost die doorbetaald moest worden was de huur. Dit gaven zowel kleine als grote ondernemingen aan, en VLAIO-steun heeft daar in verschillende mate bij geholpen. Bij kleinere bedrijven, of bedrijven met minder verschillende vaste kosten, was de impact van de VLAIO-steun op de financiële positie groter. Onder dit soort ondernemingen zijn de vaste lasten en huur gemiddeld genomen van kleinere omvang en de relatieve impact van VLAIO-steun groter.

Opmerkelijk is dat VLAIO in samenwerking met de Participatiemaatschappij Vlaanderen (PMV) een regeling oprichtte, de handelshuurlening, om ondernemingen tegemoet te komen in hun huurkosten. Ondanks het bestaan van deze regeling noemde gesproken ondernemers en ondernemersorganisaties deze regeling niet.

Volgens een klein kapsalon: "De maatregelen werden gebruikt om de vaste kosten te dekken, maar er zit veel verschil in de vaste kosten voor salons; sommige salons zijn kleiner of werken van huis dus netto ontvangen ze meer vergoeding [de kosten zijn lager vergeleken bij het forfaitaire bedrag]. Voor een salon van 100m2 is de steun geschikt om de huurkosten te dekken, maar blijft er daarna vaak weinig over."

De VLAIO-steun was voor ondernemingen welkom om zo het eigen kapitaal (deels) te kunnen beschermen. Wel is het zo dat (financieel gezonde) ondernemingen over het algemeen veel vertrouwen hebben in hun eigen kunnen, meerdere geïnterviewde bedrijven geven daarom aan dat ze het waarschijnlijk ook zonder steun zouden hebben gered. Wel is het zo dat in dat geval men sterkere aanspraak had moeten maken op de financiële reserves. Een bijkomende factor is dat gezondere bedrijven in de regel gemakkelijker externe financiering kunnen organiseren, al is de noodzaak voor externe financiering in de gesprekken weinig naar voren gekomen.

Een kleine garage geeft aan "De steun heeft toch vooral geholpen om de vaste kosten te dekken. Anders hadden wij eigen kapitaal moeten inleggen. Wij hebben ook de lening die we hadden verlengd."

Aldus een kleine schoenenzaak: "Wij hebben alles betaald vanuit onze eigen reserves en ons eigen vermogen. We hebben geen lening nodig gehad. Mochten we niet de steun hebben gekregen, zouden we meer eigen kapitaal hebben moeten inleggen. Dit was wel gelukt, maar dat had dan een grotere financiële impact gehad."

Ook belangrijk om op te merken is dat onder de geïnterviewde ondernemers en organisaties, het bericht veelal luidt dat de financiële reserves van ondernemingen geheel uitgeput zijn. Sommige ondernemingen hebben de crisis kunnen overbruggen door eigen financiële reserves te gebruiken. Dit was vaker het geval bij grotere ondernemingen en gezonde kleine ondernemingen. Hoewel er uiteraard verschillen zijn over de sectoren heen, zijn in de hardst getroffen sectoren de financiële buffers nu op; voor de kleine ondernemers gebeurde dit volgens de gesprekspartners al snel.

Een ondernemersorganisatie over kleine ondernemers: "Alle liquide middelen zijn hier doorheen gegaan. Het recht om te ondernemen werd hun verboden. Ze mochten niet werken. De omzet kelderde, dat zakte als een pudding in elkaar."

Aldus een kapsalon over de sector "Alle reserves in de sector zijn op, ook niet meer bij de grotere salons die goed draaiden en buffers hebben opgebouwd; de buffers zijn allemaal op nu. Die klap met faillissementen zal nog komen."

Liquiditeit en solvabiliteit in verschillende sectoren

De sector waarin een onderneming actief is speelt ook een rol bij de relatieve impact van VLAIO-steun op de liquiditeit en solvabiliteit van ondernemingen. Sectorale verschillen in de mate van doorlopende kosten hebben een invloed op de mate waarin VLAIO-steun effect heeft gehad, bijvoorbeeld:

- In de reissector, waar veel reizen werden geannuleerd en klanten toch bleven aankloppen met vragen over hun geannuleerde of verplaatste reis, of met vragen over toekomstige reismogelijkheden (mede door de snel veranderende reisregels in andere landen), waren reisbureaus verplicht deels open te blijven om hun klanten te woord te kunnen staan. Zonder de inkomsten en omzet van reizen betekende dit dat de sector grote verliezen leed.

Voor de reissector geven reisbureaus aan "Je hebt vaste kosten die blijven doorlopen. Je kunt niet altijd je personeel door betalen maar die kosten blijven uiteraard doorlopen. De VLAIO-steun heeft ervoor gezorgd dat de kosten afgedekt kunnen worden".

- De culturele sector, met name culturele evenementen en tentoonstellingen, maakte vergelijkbare situaties mee. In sommige gevallen werden contracten met creatieve partners geannuleerd omdat een voorstelling of evenement niet door kon gaan, maar moesten contractueel gezien de loonkosten voor de (ingehuurde) artiesten worden doorbetaald.

Een cultuurcentrum geeft aan dat ze "artiesten de volle pot betalen" omdat lonen in de contracten staan vastgesteld maar de kaartenverkoop achterloopt. Het centrum schat dat ze tussen september en december 2020 "ruim 100.000 euro verlies maken door minder kaartverkoop en doorgaande kosten".

Een kunstencentrum laat weten "De effecten zijn heel groot geweest omdat de organisatie vrijwel geen inkomst had; alles was dicht en er konden geen evenementen plaats vinden. De subsidies zijn wel gebleven wat de organisatie veel heeft geholpen"

Hoewel de omvang van dit soort effecten en ervaringen moeilijk te duiden is aan de hand van anekdotische informatie uit de interviews, is het een duidelijke aanwijzing dat binnen sectoren er grote verschillen kunnen zijn in hoe de liquiditeits- en solvabiliteitsposities van een onderneming geholpen zijn door de VLAIO-steun.

Liquiditeit en solvabiliteit bij verschillende typen steun

De forfaitaire steunmaatregelen, waar een vast bedrag gegeven werd, was voor veel grotere bedrijven niet omvangrijk genoeg om de vaste kosten te dekken. Daarmee werden de liquiditeit en solvabiliteit van grotere ondernemingen, of ondernemingen met hogere vaste kosten niet in dezelfde mate geholpen als die van kleine bedrijven. In sommige gevallen geven sectoren en ondernemers aan dat micro-ondernemers of zelfstandigen er zelfs op vooruitgingen door de VLAIO-steun en dat hun financiële positie beter was dan ze ooit zelf hadden kunnen bereiken. Anderzijds gaven ondernemers, vooral middelgrote en grote bedrijven, aan dat steun zoals de Vlaamse Beschermingsmechanismen, die werken met een

steunbedrag als een percentage van de omzet uit de referteperiode, en rekening houden met de omvang van een bedrijf, een grotere bijdrage leverde om de vaste lasten te dekken. Daarmee hielpen deze steunmaatregelen in grotere mate mee om de financiële positie van een bedrijf te sterken tijdens de crisis.

3.2.4 Kans op stopzetting, risico op falen & vertrouwen in de toekomst

Kans op stopzetting onder bedrijven

We maken hier een analyse over de mate waarin de coronasteun een effect heeft gehad op de stopzetting van ondernemingen. De controlegroep is hier de hele Vlaamse economie, om genoeg bedrijven mee te nemen die hun activiteiten hebben stopgezet in de onderzochte periode. Voor deze analyse wordt rekening gehouden met een aantal factoren die typisch de stopzetting van ondernemingen verklaren. Het gaat dan om de grootte (a.d.h.v. RSZ-tewerkstelling in VTE) en de leeftijd van de onderneming, de schuldgraad (schulden ten opzichte van totale activa), alsook de productiviteit (omzet per VTE). Deze variabelen worden opgenomen als logaritmen; een korte samenvatting van de analytische aanpak is in het volgende blauwe kader terug te vinden. De controlevariabelen worden gehaald uit de jaarrekeningen van 2019, dus enkel bedrijven die toen een jaarrekening hebben neergelegd worden meegenomen in de analyse.

Zoals aangegeven, vormt de hele economie de controlegroep voor deze analyse zodat er genoeg bedrijven mee worden genomen die hun activiteiten hebben stopgezet in de onderzochte periode. In Tabel 7 tonen we verschillende specificaties, waarbij we rekening houden met een aantal factoren die typisch de stopzetting van ondernemingen verklaren. Het gaat dan om de grootte (VTE) en de leeftijd van de onderneming, de schuldgraad (schulden ten opzichte van totale activa), alsook de productiviteit (omzet per VTE). Deze variabelen worden opgenomen als logaritmen. In de meest rijke specificatie in kolom (4) merken we dat grote en oudere ondernemingen een kleinere kans hebben op stopzetting.

Tabel 7 Logit regressie van de kans op stopzetting

	(1)	(2)	(3)	(4)
	Exit	Exit	Exit	Exit
Steun (dummy 0/1)	0.138*	-0.553***	-0.652***	-0.658***
	(0.0757)	(0.0805)	(0.0898)	(0.0906)
Omzet over VTE		-0.173***	-0.163***	-0.163***
		(0.0259)	(0.0293)	(0.0294)
VTE		-0.895***	-0.948***	-0.942***
		(0.0419)	(0.0521)	(0.0527)
2019 schuldgraad			0.0845**	0.0749**
			(0.0358)	(0.0375)
Leeftijd				-0.163***
				(0.0455)
Constante	-2.625***	-1.119***	-1.796***	-1.334***
	(0.0474)	(0.315)	(0.323)	(0.353)
Observaties	263,281	190,730	144,362	144,332
Sector VE	yes	yes	yes	yes
Kwartaal VE	yes	yes	yes	yes

Robuuste standaardfouten tussen haakjes *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Uit de analyse blijkt dat grote en oudere ondernemingen een kleinere kans hebben op stopzetting. Zo ook hebben ondernemingen met meer schulden en lagere productiviteit een hogere kans op falen. Nadat we rekening houden met deze standaardfactoren, zien we dat ook de impact van de coronasteun een negatief effect heeft op de kans van stopzetting. Met andere woorden, ondernemingen die steun kregen, hebben relatief gezien meer kans om te overleven. Wanneer we de puntschatting omrekenen in termen van de kans op stopzetting vinden we dat gemiddeld genomen de kans op stopzetting 13% kleiner wordt ten gevolge van de steun. Het is moeilijk in te schatten of op langere termijn deze ondernemingen meer kans hebben om te stoppen of niet. Ongetwijfeld zullen een aantal onder hen deze overbrugging gebruikt hebben om zich ook te versterken tegen mogelijke toekomstige schokken.

Risico op falen

Kijkend naar het effect van VLAIO-steun op het risico op falen, zijn nogmaals verschillen te zien tussen de typen ondernemingen en sectoren. Kleine ondernemingen en zelfstandigen vreesden volgens ondernemersorganisaties voor grote aantallen faillissementen. Data laat zien dat er in 2020 het minste aantal faillissementen zijn geweest in Vlaanderen in de afgelopen 12 jaar.⁴⁶ Dit suggereert dat de vrees voor veel faillissementen onder ondernemers over sectoren heen gedurende 2020 niet uit is gekomen. Geïnterviewde ondernemers en ondernemersorganisaties geven allen aan dat zonder de VLAIO-steun er naar verwachting veel meer faillissementen plaats hadden gevonden en er in het geval van zelfstandige ondernemers “een financieel bloedbad” was geweest. Wel bleek uit de gevoerde interviews dat middelgrote en grote ondernemingen denken dat ze zonder de steun ook hadden kunnen blijven voortbestaan. In die gevallen gaven ondernemers aan dat ze voldoende financiële buffers hadden voor de crisis en/of omdat ze gemakkelijker externe financiering hadden kunnen regelen vergeleken bij kleinere ondernemingen. Impact op langere termijn is nog onduidelijk; het is mogelijk dat ondernemingen alsnog financiële reserves uitputten, en een groot tekort aan werknemers en intermediaire grondstoffen en deelproducten omzet ontoereikend maken.

Vertrouwen in de toekomst

Wat betreft vertrouwen in de toekomst geven ondernemersorganisaties, koepels, en een aantal ondernemers aan dat het vertrouwen in de toekomst sinds maart 2020 is toegenomen. Ook hier zijn er grote verschillen tussen de sectoren. Dat gezegd hebbende, geeft de verzamelde informatie over de ganse lijn aan dat de overheidssteun, inclusief VLAIO-steunmaatregelen, ondernemers vertrouwen heeft gegeven tussen maart en december 2020. Anekdotische informatie van ondernemersorganisaties en ondernemers laat zien dat het feit dat de overheid zo snel handelde en “niet moeilijk deed” met het bieden van financiële steun aan bedrijven de ondernemer moed gaf. Ondernemersorganisaties geven verder ook aan dat ze merken dat de steun het mentale en psychologische welzijn van de ondernemers ook vaak heeft geholpen. Men had niet het idee dat men er alleen voor stond. Men had het gevoel dat er naar hen werd omgekeken.

Zo geeft een schoonheidssalon aan “De steun heeft geholpen om de onzekerheid en angst deels weg te nemen en dat is zeer waardevol geweest; de angst was vrij heftig voor de onderneming en dat heeft de steun helpen verminderen.”

“Het vertrouwen nam wat toe gedurende de periode. Na de eerste maanden werd het vertrouwen groter dat we hier uit gingen komen.”- aldus een schoenenzaak.

⁴⁶ <https://graydon.be/nl/overheid-zet-een-rem-op-de-faillissementen-2020>

Hier geldt wel de kanttekening dat er een verschil zit tussen de soorten steunmaatregelen (forfaitaire maatregelen en maatregelen met steun in verhouding tot de omzet uit de referentieperiode) en hun effect op het vertrouwen in de toekomst. Steunmaatregelen die met forfaitaire bedragen werken zoals de hinderpremie, gaven minder vertrouwen onder de grote bedrijven die geïnterviewd zijn in het kader van dit onderzoek. Voor grotere bedrijven die meer assets in bezit hebben of die hun omzet veelal investeren in hun bedrijf was de forfaitaire steun van een paar duizend euro een "druppel op de hete plaat". Voor dit soort bedrijven werd het vertrouwen in de toekomst meer gesterkt door de steunmaatregelen die steun boden in verhouding tot de omzet.

Volgens een klein hotel bijvoorbeeld: "het betreft een hotel van 77 kamers en 10 meeting rooms. Fijn om steun te ontvangen, maar was wel een druppel op een hete plaat. Steunmaatregelen waren verre van voldoende om een bedrijf met (normaliter) meer dan 3mln omzet te draaien. Huur en andere kosten konden hier niet van betaald worden."

Vertrouwen in de toekomst en veranderend consumentengedrag

Verschillen in het vertrouwen in de toekomst zijn, zoals aangegeven, aanwezig tussen sectoren en bedrijfsgroottes. In sectoren waar meer fysieke, business-to-customer diensten en werkzaamheden plaatsvinden, zoals bij de persoonlijke diensten en de detailhandel, geven ondernemersorganisaties aan dat het vertrouwen in de toekomst maar beperkt is terug gekomen. Dit lagere niveau aan vertrouwen hangt sterk samen met veranderingen in gedrag van consumenten. Na vele maanden zonder fysiek winkelen, zonder woon-werkverkeer, zonder terecht te kunnen bij de kapper of schoonheidsspecialist hebben, volgens ondernemersorganisaties, hun klanten en consumenten zich (deels) aangepast.

"Mensen doen nu langer met hun haar of ze verven het grijs niet meer weg" geeft een kapsalon aan.

Een kleine garage vertelt: "Wij ondervinden nu dat er heel wat minder werk is. Wij hadden heel veel klanten lopen met bedrijfswagens. De eerste periode voel je dat niet echt, maar daarna merk je dat het aantal klanten blijvend laag is, doordat er minder mensen op de weg zijn. Zij blijven toch nog veel thuiswerken en het is onduidelijk wanneer dit verandert"- aldus een garage, omdat mensen nu minder met hun lease- of bedrijfsvoertuigen naar het werk gaan en daarmee minder onderhoud nodig hebben voor hun voertuigen."

Deze organisaties geven aan dat het aantal klanten in hun sectoren nog achterloopt op het niveau van 2019 en in de detailhandel wordt er getwijfeld of hetzelfde niveau terug zal komen. Door de stijging in e-commerce en gebruik van e-commercebedrijven die tewerkstelling buiten Vlaanderen en België hebben, leeft de vrees onder sommige ondernemers dat het aantal fysieke winkels in de detailhandel op langere termijn gaat krimpen, en dat de leegstand in de Vlaamse winkelstraten toeneemt.

Voor de detailhandel sector geeft men aan "De bevolking neemt het onzekere voor het zekere, en blijft weg bij drukke winkelstraten".

Voor de culturele en creatieve sector: "Onder de culturele sectoren bleef het vertrouwen laag. In de culturele sectoren vooral blijft de situatie nog erg slecht; mensen moeten voedselbonnen kopen en dat soort dingen om te kunnen overleven."

Ook geven koepels met leden in de reissector aan dat het vertrouwen onder de reisbureaus niet terug is op het pre-coronaniveau. Dit hangt samen met de grote onzekerheid over reisregels en met de wisselende situaties en veiligheidsmaatregelen in andere landen; de

beleving is dat reisbureaus nog in relatief onzekere situaties verkeren en met moeite reispakketten kunnen ontwikkelen en aanbieden. Er leeft een gevoel in de sector dat er nog weinig zekerheid en toekomstperspectief is voor de reisbureaus.

En aldus een klein reisbureau "Langzaamaan krabbelen we weer terug. Over 6 maanden verwachten wij dat de omzet die werd gedraaid op reizen binnen Europa weer terug naar normaal is. Echter voor de reizen buiten Europa, waar het grootste deel van de omzet vandaan komt, zullen we de effecten van de crisis op onze omzet nog voor een langere tijd voelen. Er is op het moment geen basis om een reis op te verkopen."

3.3 Conclusie: effecten steunmaatregelen op sectoren en bedrijven

In deze sectie geven wij de conclusies uit de in dit hoofdstuk gepresenteerde analyses om hiermee de onderzoeksvragen 2 en 3 te beantwoorden. Waar relevant komt ook de hoofdvraag aan bod. Een aantal effecten die wel zijn beoogd door het beleid, zoals de effecten op de liquiditeit en solvabiliteit, kon niet op econometrische wijze worden behandeld omdat cijfers hierover uit de jaarrekeningen van ondernemingen met een vertraging worden gepubliceerd en die voor 2020 bijgevolg nog niet beschikbaar zijn. Daarom werd dit kwalitatief geanalyseerd. In de beantwoording van de onderzoeksvraag in deze sectie worden geen voorbeelden van ondernemers herhaald. Deze zijn in de hoofdtekst terug te vinden. In het onderstaande kader staan de onderzoeksvragen nogmaals gepresenteerd. Het doel van de VLAIO-steun staat ter referentie omschreven in de interventielogica (zie sectie 2.2.2).

Hoofdvraag: Wat zou er gebeurd zijn indien Vlaanderen deze maatregelen niet had genomen?

Onderzoeksvraag 2: Een analyse van de impact van de steunmaatregelen op basis van econometrische data op mesoniveau.

Onderzoeksvraag 3: Concrete voorbeelden die de impact van de maatregelen illustreren op individueel ondernemingsniveau - de impact van de steunmaatregelen op microniveau.

Bereik en ontwerp van de VLAIO-steun

Uit de micro-econometrische analyse blijkt dat de steun terecht is gekomen bij de hardst getroffen ondernemingen en sectoren, zowel in termen van afname in werkgelegenheid als omzetsdaling. Daarbij blijkt uit de kwalitatieve analyses dat de uitvoering van de regelingen adequaat was georganiseerd, met name de snelheid, informatievoorziening en het gemak van aanvragen worden daarbij benadrukt.

Wel is duidelijk dat het ontwerp van de forfaitaire maatregelen niet altijd goed aansloot bij de omvang of het businessmodel van ondernemingen: (hele) kleine ondernemingen zijn soms te sterk gesteund en grotere ondernemingen, of ondernemingen met veel vaste lasten ontvingen naar verhouding beperkte steun. Hier staat uiteraard tegenover dat deze forfaitaire maatregelen snel zijn geïmplementeerd. De regelingen die in een later stadium werden geïntroduceerd, waarbij werd gewerkt met een steun op basis van de omzet uit de referentieperiode, sloten beter aan.

Ook andere nuances hebben een rol gespeeld ten opzichte van het ontwerp van de steunmaatregelen. Zo zijn er specifieke voorbeelden binnen sectoren genoemd waarbij bepaalde bedrijven in de voedselindustrie en detailhandel wel of niet als "essentieel" werden bestempeld, werk in de bouw buiten wel door kon gaan maar werk binnen niet, en was er sprake van sterke onderlinge afhankelijkheid in de evenementen sector. Ook speelde er spanning tussen bedrijven met filialen en franchisebedrijven, waar de manier van registreren voor hen de mate van steun dicteerde en een bedrijf met meerdere vestigingen onder één

ondernemersnummer voor maximaal 5 vestigingen steun kreeg. Vanaf het Vlaams Beschermingsmechanisme werd steun wel afgezet tegen hogere omzetcijfers.

Groei in omzet, werkgelegenheid en productiviteit

De steun was effectief en fungeerde niet enkel als 'opvangnet'. Bedrijven die steun hebben ontvangen maken daarna zichtbaar een inhaalbeweging ten opzichte van vergelijkbare ondernemingen die geen steun ontvingen. Met andere woorden, de coronasteun heeft gezorgd voor een 'catching-up' effect in termen van groei in jobs, omzet en productiviteit. Men kan stellen dat indien er geen coronasteun zou zijn uitgekeerd, een onderneming gemiddeld 13% minder omzetgroei gekend zou hebben, 10% minder groei in tewerkstelling en 9% minder groei in productiviteit, telkens voor het kwartaal volgend op de steun. Merk op dat we hier spreken over de impact op de gemiddelde onderneming; voor specifieke ondernemingen kan de situatie heel anders zijn geweest. Bijkomend is er vanuit het onderzoek gebleken dat ondernemers de steun ook hebben gebruikt om te investeren in heroriëntatie en innovatie om zo nieuwe activiteiten te kunnen starten, zoals het opzetten van take-away of van online verkoop en van reserveringssystemen.

Uit gesprekken met (vertegenwoordigers van) ondernemers blijkt ook dat de steun heeft geholpen om het verlies in omzet aan te vullen. Voor personeel en werkgelegenheid was de VLAIO-steun minder van belang, de federale regeling voor tijdelijke werkloosheid speelde hier een grotere rol. Hoewel bedrijven in sommige sectoren ook met de VLAIO-steun mensen aan het werk hebben gehouden (zoals de reis-, evenementen- en cultuursector) was de federale regeling van groter belang.

Leveranciers & klanten

Eén van de belangrijkste observaties is dat over de sectoren heen de impact van de veiligheidsmaatregelen op de relaties met leveranciers niet dominant lijkt te zijn geweest. Er werd wel minder gehandeld met leveranciers, maar relaties zijn grotendeels in stand gebleven. De meeste ondernemers geven aan de VLAIO-steun te hebben gebruikt om vaste kosten te betalen, waarbij de grootste kostenpost vaak de huur was. Er zijn wel nuances tussen en binnen sectoren. Zo geven bedrijven die standaard werken met voorfinanciering, doorlopende kosten hebben op onroerende assets of die projectmatig werken met langere doorlooptijden aan slechts deels te zijn geholpen door de VLAIO-steun. Hoewel ook wordt gezegd dat zonder VLAIO-steun het allemaal nog lastiger was geweest.

Liquiditeit en solvabiliteit

Aansluitend op de conclusie over leveranciers & klanten geven de meeste ondernemers aan de VLAIO-steun te hebben gebruikt om vaste kosten te dekken. Hiermee hebben veel ondernemers het eigen kapitaal (deels) kunnen beschermen. Bedrijven uit de hardst getroffen sectoren, zoals de reissector, evenementen, persoonlijke diensten, of culturele sector, geven echter toch aan financiële reserves te hebben uitgeput. Voor de hardst getroffen sectoren is het beschermen van de liquiditeit dus deels geslaagd maar komen ondernemingen nu alsnog in liquiditeitsproblemen.

In termen van solvabiliteit is beperkte input verzameld. Slechts een beperkt aantal gesprekspartners heeft aangegeven dat er leningen zijn afgesloten, waarbij het ook vaker ging om uitstel van betaling of het verlengen van een bestaande lening.

Kans op stopzetting, risico op falen & vertrouwen in de toekomst

Het risico op falen werd door veel ondernemers hoog ingeschat aan het begin van de crisis. Ten opzichte van eerdere jaren ligt het aantal faillissementen in 2020 echter juist erg laag, de vrees voor faillissementen is dus niet uitgekomen. Geïnterviewde ondernemers en ondernemersorganisaties geven allen aan dat zonder de VLAIO-steun er naar verwachting

veel meer faillissementen plaats hadden gevonden. Dit wordt sterk benadrukt voor zelfstandige ondernemers. Dat de overheid snel steun heeft geboden gaf ondernemers ook een mentale duw in de rug en verhoogde het vertrouwen in de toekomst; men voelde dat men er niet alleen voor stond. Grotere ondernemingen met financiële reserves hadden de crisis naar verwachting makkelijker zonder de VLAIO-steun overleefd.

Uit de econometrische analyses blijkt dat het aantal stopzettingen (zowel liquidaties als falingen) is afgeremd door de coronasteun. Dit zegt echter weinig over de stopzettingen op de langere termijn, zeker omdat het moratorium op falingen ondertussen is afgelopen.

4 Economische impact van steunmaatregelen op de Vlaamse economie

Hoofdvraag: Wat zou er gebeurd zijn indien Vlaanderen deze maatregelen niet had genomen?

Onderzoeksvraag 1: Een analyse van de economische impact van de steunmaatregelen op de Vlaamse economie

In dit hoofdstuk bestuderen we de effecten van de VLAIO-steunmaatregelen op het niveau van de Vlaamse economie in zijn geheel. Deze analyse bestaat uit twee onderdelen. In het eerste deel bestuderen we de impact van VLAIO-steun op omzet, tewerkstelling, en de impact op leveranciers. Hiervoor maken we gebruik van een kwantitatief macro-model, dat verder bouwt op de resultaten van de econometrische analyse in hoofdstuk 3. We simuleren een counterfactual scenario indien er geen VLAIO-steun zou zijn toegekend, en wat de impact op deze variabelen zou zijn geweest. Het model beoogt de impact van de Vlaamse VLAIO-steunmaatregelen te isoleren van andere maatregelen, zoals de federale steunmaatregelen. In het tweede onderdeel onderzoeken we de impact op liquiditeit, solvabiliteit, het risico op falen, en vertrouwen in de toekomst. Hiervoor maken we gebruik van kwalitatieve informatie uit interviews met ondernemingen en ondernemersorganisaties.

4.1 Economische impact van steunmaatregelen op de Vlaamse economie

4.1.1 Omzet & werkgelegenheid (incl. leveranciers)

In dit onderdeel analyseren we de impact van VLAIO-steun op omzet, tewerkstelling en leveranciers op het niveau van de Vlaamse economie. We beantwoorden de hoofdvraag "wat zou er zijn gebeurd met de Vlaamse economie, als er geen steun was toegekend?". Hiervoor maken we gebruik van een klassiek 'growth accounting' model.

Een model voor het uitvoeren van de analyse

Hoewel de economische impact van Covid-19 een complexe combinatie is van verschillende factoren⁴⁷, kan de totale impact van sectorale schokken zeer compact worden gemodelleerd (zie hiervoor de volgende blauwe box).

Het growth accounting model geeft de groei in Vlaamse output weer als een gewogen gemiddelde van de sectorale groeivoeten van de inputs in productie: arbeid, kapitaal, en intermediaire goederen en diensten. Elke component wordt gewogen met zijn aandeel in productie, de zogenaamde Domar gewichten. Dit model stelt ons in staat om (i) de impact van sectorale schokken op Vlaamse output te analyseren, (ii) de relatieve bijdrage van de groei in componenten arbeid, kapitaal, intermediaire goederen en productiviteit te meten, en (iii) een simulatie uit te voeren van een scenario waarin geen VLAIO-steun zou zijn toegekend, en de impact daarvan op de verschillende componenten en Vlaamse output.

Om het counterfactual scenario op te stellen gaan we als volgt te werk. In een eerste stap schatten we de impact van VLAIO-steun op tewerkstelling en productiviteit apart voor elke

⁴⁷ Zo zijn er aan de aanbodzijde de verschillende lockdown maatregelen en sluiting van sectoren, verminderde toegang tot inputs in de waardeketens, social distancing op de werkvloer, het telewerken, een verandering in arbeidsproductiviteit, arbeidsuitval etc. Aan de vraagzijde is er een verminderde vraag naar zowel intermediaire als finale producten, verandering in de vraag naar het type van producten (minder cruises en meer boodschappen), mogelijke inkomensschokken en hun ongelijke verdeling over de huishoudens, etc. Deze factoren worden bovendien op een complexe manier beïnvloed door de productiestructuur van de economie en haar waardeketens.

sector, op basis van de difference-in-differences methode uit Hoofdstuk 3.⁴⁸ Dit is het basis scenario dat we observeren in de realiteit (met VLAIO-steun). In een tweede stap schatten we, door middel van dezelfde methode, de counterfactual groei van arbeid en productiviteit in een scenario zonder VLAIO-steun. In de laatste stap aggregeren we de groeivoeten van alle componenten, om zo de counterfactual groei van de Vlaamse economie, en de bijdrage van de componenten arbeid en productiviteit te verkrijgen. Dit stelt ons in staat om de impact van de VLAIO-steun op output, tewerkstelling, productiviteit en waardeketens te analyseren. Aangezien we informatie hebben over de VLAIO-steun voor de Vlaamse ondernemingen, is het doel van deze analyse om de impact van deze steun te isoleren van andere steunmaatregelen, zoals de federale tijdelijke werkloosheidsregeling en bankgaranties.

Deze macro-analyse en de voorgaande micro-analyse zijn complementair. Waar de micro-benadering de gemiddelde impact schat van VLAIO-steun over alle bedrijven heen binnen een sector, zegt de micro-benadering niets over het relatieve aandeel van deze bedrijven – en hun ontvangen VLAIO-steun – in de Vlaamse economie als geheel. Het macro-model weegt de sectorale groei specifiek op basis van hun aandeel in output. Daarbij neemt het macro-model ook intrinsiek de cumulatieve effecten van schokken doorheen de Vlaamse waardeketens mee op.

Ondanks de complexe interacties kan de gecombineerde impact van deze sectorale schokken onder enkele standaard macro-economische assumpties weergegeven worden door de volgende vergelijking (Domar, 1961; Hulten, 1978; Baqaee en Farhi, 2020):

$$\frac{dBRP}{BRP} \approx \sum_{i=1} \lambda_{iL} \frac{dL_i}{L_i} + \sum_{i=1} \lambda_{iK} \frac{dK_i}{K_i} + \sum_{i=1} \lambda_{iTFP} \frac{dTFP_i}{TFP_i}$$

De percentuele groeivoet van het reëel Vlaams Bruto Regionaal Product (BRP), kan – tot op eerste orde – benaderd worden door een gewogen gemiddelde van de groeivoet van elke component per sector i : tewerkstelling (L_i), vergoeding van kapitaal (K_i) en totale factorproductiviteit (TFP_i). Elke component wordt gewogen met de zogenaamde Domar gewichten van die component. Zo zijn λ_{iL} en λ_{iK} de Domar gewichten van de factoren arbeid en kapitaal, respectievelijk de aandelen van lonen en kapitaal in het Vlaams Bruto Regionaal Product. Het Domar gewicht voor TFP λ_{iTFP} , is het aandeel van omzet in het Vlaams Bruto Regionaal Product.

Databronnen

Voor deze analyse maken we gebruik van twee databronnen voor ondernemingen in Vlaanderen: (i) gedetailleerde RSZ-data op het niveau van de individuele onderneming om de groei in arbeid en productiviteit te meten, en (ii) de Multi-Regionale Input-Output tabellen voor België om de relatieve contributie van sectoren en hun waardeketens te berekenen.

De RSZ-data bevat informatie over het aantal werknemers, VTE's en loonkost per kwartaal, voor alle RSZ-plichtigen in Vlaanderen. Dit omvat het aantal werknemers dat in loondienst is van de ondernemingen, maar ook eenmanszaken met tewerkstelling zitten in deze data. Zaakvoerders die als zelfstandige zijn ingeschreven en geen werknemers in dienst hebben, zitten niet in deze dataset. We berekenen de sectorale tewerkstelling in 2019 en 2020, door het aantal VTE's per NACE-sector (124 sectoren) te aggregeren over de ondernemingen in die sector.⁴⁹ De groeivoet is dan de percentuele groei in VTE's van 2019 naar 2020. We meten

⁴⁸ In Hoofdstuk 3 vergelijken we verschillen binnen de groep bedrijven zonder steun (de controlegroep) met verschillen binnen de groep ondernemingen die wel steun hebben ontvangen (de behandelde groep).

⁴⁹ Concreet nemen we eerst de som van alle VTE's per NACE-sector per kwartaal van 2019-2020. Daarna nemen we het sectorale gemiddelde van de vier kwartalen per jaar om de sectorale tewerkstelling voor 2019 en 2020 te bekomen.

productiviteit als de loonkost per werknemer (ook wel de loonmassa genoemd), als de som over ondernemingen in die sector. Deze benadering van productiviteit komt overeen met het marginaal product van arbeid.^{50,51} Op dit moment ontbreekt helaas de data om een plausibele schatting van de verandering in kapitaal te bekomen. We stellen daarom de groei in kapitaal gelijk aan nul. In tegenstelling tot andere grote crisissen zoals wereldoorlogen of natuurrampen, is er in deze crisis weinig kapitaal verloren gegaan.

De sectorale gewichten voor elke component worden verkregen op basis van de Multi-Regionale Input-Output tabellen voor België, waar we de submatrix voor Vlaanderen isoleren. Verdere details rond de databronnen en bijkomende beschrijvende statistieken worden weergegeven in Bijlage C.

Analyse van de impact van de crisis op de Vlaamse economie: vaststellen benchmark

De voorlopige prognose voor de groei in 2020 van het Vlaams BRP bedraagt -6.1% (Statistiek Vlaanderen, 2021).⁵² Deze negatieve groei kan worden opgesplitst naar de groeivoet in arbeid en productiviteit (zie de eerste rij in Tabel 8). De gewogen som van tewerkstellingsgroei over de sectoren heen bedraagt -2 procentpunten. De totale groei in productiviteit wordt dan verkregen als een restpost, met name -4.1 procentpunten.⁵³

Deze resultaten zijn consistent met andere analyses: zo rapporteert Statistiek Vlaanderen (2020) dat arbeidsproductiviteit de dominante factor is in de Vlaamse BRP groei over het laatste decennium. Daarbij schat de Nationale Bank van België ook een productiviteitsgroei van -5% in haar jaarverslag voor 2021 (Nationale Bank van België, 2021), en vindt een recent onderzoek voor het Verenigd Koninkrijk een gelijkaardige impact in productiviteit vanwege de coronacrisis (Bloom et al., 2021).

Tabel 8 Groei Vlaams BRP – benchmark en counterfactual

Applicatie	Groei in Vlaams BRP	Aandeel (procentpunt) Arbeid	Aandeel kapitaal en productiviteit (procentpunt)
Benchmark	-6.1%	-2.0	-4.1
Counterfactual	-12.4%	-2.8	-9.6

Konings, Magerman en Technopolis Group 2021

⁵⁰ Om totale factorproductiviteit (TFP) te schatten, wordt standaard informatie gebruikt uit de jaarrekeningen van ondernemingen. Deze informatie is helaas nog niet beschikbaar voor onderzoek op het moment van publicatie. Hoe verhoudt onze maatstaf zich tot de structurele TFP schatting? Ten eerste is de groei in beide maatstaven gelijk indien de verandering in gemiddelde lonen op sectoraal niveau gelijk is aan de verandering in gemiddelde TFP van die sector. Uit andere studies blijkt dat de groeivoeten van deze maatstaven zeer sterk gecorreleerd zijn. Ten tweede is de loonmassa het grootste aandeel in toegevoegde waarde, met een gemiddelde van 70% van de toegevoegde waarde.

⁵¹ De RSZ-data bevatten enkel de RSZ-ingeschreven werknemers, en niet de bedrijfsleiders als zelfstandigen, noch de inzet van interim-personeel of freelancers. Gegeven dat de VLAIO steun vaak bij kleine bedrijven terecht kwam, is de werkgelegenheidsdaling een mogelijke onderschatting van de reële daling.

⁵² <https://www.statistiekvlaanderen.be/nl/reële-economische-groei>

⁵³ Om de sectorale productiviteitsgroei te verkrijgen als benchmark voor de counterfactual, herverdelen we de totale groei in productiviteit over de individuele sectoren op basis van het model. Concreet berekenen we productiviteitsgroei per sector als de groei in loonmassa per werknemer. Via deze methode bekomen we een aandeel van -5.5% voor TFP, tegenover -4.1% vanuit de macro benadering. Om de benchmark en de counterfactual consistent te maken, en gezien de complexiteit om TFP nauwkeurig te schatten, herverdelen we de macro groeivoet proportioneel over de sectorale groeivoeten om de benchmark op te stellen. Deze herverdeling heeft geen impact op de analyse van de counterfactual, noch op de ranking van sectoren die het hardst getroffen zijn, of op wie het meest baat heeft gehad bij de VLAIO steun.

Analyse van de Vlaamse economie als geheel: een scenario zonder VLAIO-steun

Om het alternatieve scenario zonder VLAIO-steun op te stellen, berekenen we de counterfactual groeivoet in arbeid en productiviteit als volgt. We schatten eerst de impact van VLAIO-steun op arbeid en productiviteit sector per sector, zoals in de difference-in-differences methode in Hoofdstuk 3. De counterfactual groeivoet zonder VLAIO-steun is dan de geobserveerde groeivoet min de impact van steun op tewerkstelling of productiviteit. Aangezien niet alle ondernemingen in alle sectoren steun hebben ontvangen, wegen we deze groeivoet met het aantal ondernemingen dat VLAIO-steun ontving uit alle Vlaamse ondernemingen in die sector. We wegen deze ondernemingen met hun aandeel VTE in die sector.⁵⁴ (Voor de toepassing zie de volgende blauwe box).

Tenslotte, net zoals in het benchmark scenario, wegen we de sectorale groeivoeten naar hun aandeel in de economie (de Domar gewichten). Op die manier verkrijgen we de relatieve bijdrage van de individuele sectoren op de output van de Vlaamse economie onder het counterfactual scenario.

Het is mogelijk dat Vlaamse ondernemingen andere steun ontvingen dan de VLAIO-steun. Denk hierbij aan bijvoorbeeld de federale tijdelijke werkloosheidsregelingen, de bankgaranties of de moratoria op faillissementen. Indien de ondernemingen in zowel de gesteunde groep als de controlegroep per sector andere steunmechanismes mochten ontvangen, neemt deze counterfactual enkel het verschil op in VLAIO-steun. Indien echter de VLAIO-ondersteunde ondernemingen ook proportioneel meer andere steunmaatregelen ontvingen dan de controlegroep binnen een bepaalde sector, zal een deel van die effecten ook mee worden opgenomen in de schattingen. Op basis van de data ter onzer beschikking, zien we echter geen indicaties dat dit laatste het geval is.

Meer bepaald, voor werkgelegenheid stellen we de counterfactual groeivoet voor sector i gelijk aan:

$$\left(\frac{dL_i}{L_i}\right)^{CF} = \left(\frac{dL}{L}\right)^{obs} \times \left(1 - \frac{VTE_i^{treated}}{VTE_i}\right) + \left[\left(\frac{dL}{L}\right)^{obs} - \beta_{iFTE} \times 100\right] \times \left(\frac{VTE_i^{treated}}{VTE_i}\right)$$

De counterfactual groeivoet $\left(\frac{dL_i}{L_i}\right)^{CF}$ is een gewogen gemiddelde van de geobserveerde groeivoet $\left(\frac{dL}{L}\right)^{obs}$ voor bedrijven in de sector die geen VLAIO steun hebben ontvangen $\left(1 - \frac{VTE_i^{treated}}{VTE_i}\right)$, en de counterfactual groeivoet die uit het micro difference-in-difference model komt $\left(\frac{dL}{L}\right)^{obs} - \beta_{iFTE} \times 100$, gewogen met het aandeel van bedrijven die wel steun hebben gekregen. We wegen bedrijven met hun aandeel voltijds equivalenten in die sector, zodat grotere bedrijven een grotere impact op de groeivoet hebben. Tenslotte is er een grote heterogeniteit tussen sectoren in hoeveel bedrijven VLAIO steun hebben ontvangen als deel van die sector: in sectoren zoals Eet- en Drinkgelegenheden, Accommodatie, en Reisbureaus, zijn zowat alle bedrijven ondersteund, maar in andere sectoren zoals die in de Industrie slechts een kleine minderheid. De gewogen som van sectorale groeivoeten brengt dit mee in rekening.

In het counterfactual scenario (zonder VLAIO-steun) zou de impact van de veiligheidsmaatregelen op de Vlaamse economie beduidend groter zijn: het Vlaams BRP zakt volgens het model met 12,4%, in plaats van met 6,1%. Het aandeel van de daling in arbeid is in dit scenario 2,8%, en dat van productiviteit 9,6%.

⁵⁴ Dit is belangrijk aangezien vaak kleine bedrijven VLAIO-steun hebben kunnen genieten, en de impact daarvan op de totale Vlaamse economie mogelijks kleiner is.

Dit zijn forse cijfers. Is het vermeden scenario van -12,4% dan wel realistisch? Om enige houvast te krijgen, kijken we naar (i) de evolutie van de macro-indicatoren tijdens de eerste lockdown, en (ii) de ex ante voorspellingen van de impact van de crisis voordat het gedeeltelijke hersteld werd ingezet. De impact van de eerste lockdown was erg groot, en zelfs ongezien, op macro-economische indicatoren zoals economische groei, tijdelijke werkloosheid, en consumenten- en ondernemersvertrouwen (Steunpunt Werk, 2021)⁵⁵. Zo daalde het Belgisch BBP met 13,3% jaar-op-jaar in het tweede kwartaal van 2020 (Nationale Bank van België, 2021)⁵⁶, en steeg het aantal niet-werkende werkzoekenden in april 2020 jaar-op-jaar met 11,9% (VDAB, 2020a)⁵⁷. Het herstel werd in de volgende kwartalen uiteindelijk ingezet door de gedeeltelijke heropening van economische activiteit en de verschillende steunmaatregelen.

Ook de lange-termijnprognoses over een aanknoping bij het vorige groeipad, of een nieuw maar lager groeipad waren lang onduidelijk (OESO, 2020)⁵⁸. Verder hebben we in eerder onderzoek (Grassi, Konings en Magerman, 2020)⁵⁹ op basis van een gelijkaardig macro-model, de impact van een negen weken durende lockdown geschat op sectorale output, loonmassa, en de groei van het Belgische BBP. De geschatte impact op BBP was -6,3%, waarbij de assumptie was dat alle sectoren terug op pre-crisis niveau opereerden na deze (eerste) lockdown. De latere (gedeeltelijke) sluitingen en terugval van productie en consumptie tijdens latere maanden in 2020 waren niet mee opgenomen.

Daarbij zijn er verschillende sectoren extreem hard geraakt, waarbij zowel tewerkstelling als output met meer dan 50% daalden, en verschillende ondernemingen binnen die sectoren tot nul omzet herleid werden. Het gebruikte model schat enkel de impact tot op eerste orde. Mogelijke tweede-orde (non-lineaire) effecten van zulke grote schokken, zoals faillissementen, of omzet/tewerkstelling die tot nul vervalt, zijn niet mee opgenomen (zie bijvoorbeeld Baqaee en Farhi, 2019,⁶⁰ voor een analyse van non-lineaire effecten). Deze kunnen de geschatte impact significant vergroten. De heropeningen en verschillende maatregelen hebben gelukkig een groot deel van deze non-lineaire effecten kunnen vermijden.

Uiteraard blijven deze cijfers een schatting, op basis van assumpties van het gekozen model, en de beschikbaarheid van data om het model te schatten. Zo erkennen we dat de TFP-schatting met enige onzekerheid is verkregen (zie bovenstaande voetnoten). Toch vindt ook Statistiek Vlaanderen een gerealiseerde impact van arbeidsproductiviteit op Vlaams BBP van -6 procentpunten (Statistiek Vlaanderen, 2021)⁶¹. Onze schatting van het benchmark (geobserveerd) scenario bedraagt -4.1 procentpunten. Daarbij is het belangrijk te benadrukken dat de component van TFP in ons model ook de impact van schokken aan leveranciers en afnemers op de volledige sectorale waardeketens meeneemt: een schok in een bepaalde sector heeft effecten op andere sectoren, en uiteindelijk op de gehele Vlaamse economie. De kwantitatieve impact van die schok hangt af van de positie in de waardeketens. Zelfs een sector die initieel niet geraakt is, kan hierdoor een verandering in output, tewerkstelling en productiviteit ondergaan vanwege directe of indirecte schokken in

⁵⁵ <https://www.steunpuntwerk.be/node/4146>

⁵⁶ <https://stat.nbb.be/Index.aspx?queryid=40&lang=nl>

⁵⁷ <https://www.vdab.be/nieuws/pers/de-werkzoekendencijfers-van-april-2020>

⁵⁸ <https://www.oecd.org/economic-outlook/june-2020/>

⁵⁹ [A Roadmap for Policy Choices after the Lock-down: the Role of Supply Chains, Networks and Key Strategic Sectors](#), Policy report commissioned by the ECH

⁶⁰ Baqaee, D. en Farhi, E. (2019). The Macroeconomic Impact of Microeconomic Shocks: Beyond Hulten's Theorem, *Econometrica*, 87 (4).

⁶¹ <https://www.statistiekvlaanderen.be/nl/reële-economische-groei>

andere sectoren. De Vlaamse economie is gekenmerkt door gefragmenteerde productie en relatief lange en complexe waardeketens. Zie ook FOD Economie: “De uitgesproken integratie van de Belgische economie in de mondiale waardeketens ligt ook aan de oorsprong van een watervaleffect: wanneer de groei van de economische activiteit elders vertraagt, slijpelt dat, eventueel via tussenschakels, door naar ons land” ⁶². Een simpele index om dit te benadrukken is de verhouding tussen bruto omzet en toegevoegde waarde. Waar toegevoegde waarde enkel de waarde van finaal gebruik meet, neemt de bruto omzet de totale waarde doorheen de waardeketens mee op. Deze index bedraagt voor Vlaanderen 2,3 in 2015.⁶³ Dit betekent dat zowel positieve als negatieve schokken aan individuele sectoren substantieel uitvergroten kunnen worden door hun neveneffecten op andere sectoren.

Als we een conservatief standpunt innemen, en enkel rekening houden met de schatting van de counterfactual groei van tewerkstelling, en die vervolgens extrapoleren naar BRP-groei, zou het Vlaams BRP met een extra 40% gezakt zijn, tot -8.5%. Dit komt overeen met 6,5 miljard euro op een Vlaams BRP van ongeveer 270 miljard euro in 2019. Vanuit dit perspectief heeft de VLAIO-steun, met een waarde van 1,9 miljard euro in 2020, een bijkomende daling van 6,5 miljard euro vermeden. Dit stemt overeen met een “rendement” van 242% op de initiële “investering”.

In deze analyse isoleren we de impact van de VLAIO-steun. Er is echter een cocktail van maatregelen geweest, waaronder de federale tijdelijke werkloosheidsmaatregelen, die een verdere terugval van tewerkstelling hebben tegengegaan. Zonder deze andere maatregelen zou de impact op output nog groter zijn geweest.

Analyse van de contributie van individuele sectoren

Welke sectoren hebben het meeste bijgedragen aan de daling in Vlaamse output? En welke sectoren zouden nog harder getroffen zijn zonder VLAIO-steun? We analyseren de bijdrage van individuele sectoren in de totale groeivoet van de Vlaamse economie, voor zowel het benchmark scenario als voor het counterfactual scenario. Dit schetst een beeld van welke sectoren uiteindelijk het meest gebaat zijn met de VLAIO-steun, zowel als directe ontvangers van de steun, als door de impact op hun directe en indirecte klanten en leveranciers doorheen de waardeketens.

Tabel 9 toont de top 20 sectoren die, op basis van het macromodel, het meest hebben bijgedragen aan de daling in Vlaams BRP. Zo is de sector van Eet- en drinkgelegenheden verantwoordelijk voor de grootste daling in Vlaams BRP: 1,14 procentpunt van de 6,1% BRP daling. Deze bijdrage is toe te wijzen aan (i) de verlaging in tewerkstelling (verantwoordelijk voor 0,32 procentpunt), en (ii) een verlaging in productiviteit (0,82 procentpunt). In het counterfactual scenario zou de negatieve groei in arbeid en TFP voor deze sector een aandeel hebben van 0,35 en 0,84 procentpunt in een daling van 12,4%. Een gelijkaardige redenering geldt voor de overige sectoren.

De analyse toont aan dat elke sector slechter af zou zijn zonder VLAIO-steun. De laatste kolom in Tabel 9 toont het verschil tussen het basis scenario en dat van de counterfactual. Hier zien we relatief grote verschillen tussen sectoren. Zo zouden detailhandel (0,83) en groothandel (0,66) in een scenario zonder VLAIO-steun, een zeer grote bijkomende negatieve bijdrage leveren aan de daling in Vlaamse output.

⁶² FOD Economie (2021) <https://economie.fgov.be/nl/themas/ondernemingen/coronavirus/economische-impact-van-het>

⁶³ Hoe hoger deze index, hoe belangrijker waardeketens zijn in de output van een economie. Ter vergelijking, de Bureau of Economic Analysis schat de ratio voor de VS op 1.74 in 2016.

Deze resultaten dienen met de nodige voorzichtigheid te worden geïnterpreteerd. Zo kunnen relatief kleine sectoren grote schokken ondergaan in beide scenario's, maar een bescheiden impact hebben op de gehele Vlaamse output. In Tabel 9 kijken we naar de sectoren met de grootste bijdrage in de daling van Vlaams BRP. Daarbij zijn de schattingen van de counterfactual gebaseerd op puntschattingen uit de difference-in-differences regressies, met bijhorende onzekerheid rond deze puntschattingen. Deze onzekerheid kunnen we niet mee opnemen in de puntschatting van de sectorale of Vlaamse groei zonder verdere diepgaande methodologisch aanpassingen aan de schattingen en het model.

Tabel 9 Bijdragen arbeid en productiviteit (TFP) per sector, aan Vlaams BRP – benchmark en counterfactual (in percent punten)

Sector	Aandeel BRP	Aandeel arbeid	Aandeel TFP	CF groei arbeid	CF groei TFP	Vershil reëel en CF
Eet- en drinkgelegenheden	-1,14	-0,32	-0,82	-0,35	-0,84	0,05
Groothandel en handelsbemiddeling	-0,76	-0,31	-0,45	-0,39	-1,02	0,66
Vervaardiging en assemblage van motorvoertuigen	-0,43	-0,10	-0,33	-0,10	-0,46	0,13
Detailhandel, met uitzondering van de handel in auto's en motorfietsen	-0,43	-0,18	-0,26	-0,36	-0,90	0,83
Groot- en detailhandel in en onderhoud en reparatie van motorvoertuigen	-0,36	-0,13	-0,23	-0,14	-0,56	0,33
Exploitatie van en handel in onroerend goed (excl. toegerekende woninghuur)	-0,32	-0,31	-0,01	-0,31	-0,04	0,03
Reisbureaus, reisorganisatoren, reserveringsbureaus en aanverwante activiteiten	-0,32	-0,02	-0,30	-0,04	-0,52	0,24
Terbeschikkingstelling van personeel	-0,27	-0,04	-0,23	-0,04	-0,48	0,25
Verschaffen van accommodatie	-0,25	-0,09	-0,16	-0,15	-0,35	0,26
Elektrische installatie, loodgieterswerk en overige bouwinstallatie	-0,22	-0,05	-0,17	-0,08	-0,39	0,25
Luchtvaart	-0,22	-0,06	-0,16	-0,06	-0,24	0,08
Afwerking van gebouwen	-0,20	-0,04	-0,15	-0,07	-0,49	0,36
Overige persoonlijke diensten	-0,18	-0,05	-0,13	-0,04	-0,21	0,07
Activiteiten van hoofdkantoren; adviesbureaus op het gebied van bedrijfsbeheer	-0,17	-0,07	-0,10	-0,08	-0,26	0,17
Reiniging	-0,16	-0,08	-0,08	-0,09	-0,09	0,02
Vervaardiging van machines en apparaten voor algemeen gebruik	-0,15	-0,05	-0,10	-0,05	-0,14	0,04
Vervoer per spoor; Overig personenvervoer te land	-0,15	-0,08	-0,07	-0,13	-0,22	0,20
Sport, ontspanning en recreatie	-0,14	-0,04	-0,10	-0,09	-0,35	0,31
Opslag en vervoer ondersteunende activiteiten	-0,12	-0,05	-0,07	-0,06	-0,17	0,11
Bouw van gebouwen; ontwikkeling van bouwprojecten	-0,12	-0,04	-0,08	-0,04	-0,10	0,02

Konings, Magerman en Technopolis Group 2021

Tenslotte bestuderen we in Tabel 10 de top 20 sectoren in termen van hun bijdrage aan het Vlaamse BRP (aan de hand van hun Domar gewicht). Mogelijke schokken aan deze sectoren hebben een grotere impact op de Vlaamse economische groei, wegens hun centrale rol in de Vlaamse waardenketens. Hier zien we enkele hard getroffen sectoren terugkomen, zoals Groothandel en Detailhandel. Er zijn echter ook belangrijke sectoren die een relatief kleine negatieve groei zagen, of zelfs een positieve groei over 2020. Deze sectoren fungeerden als schokdempers: als zij even hard zouden zijn geraakt als andere sectoren, zou de impact op de Vlaamse economie nog groter zijn geweest. Enkele van deze sectoren zijn publieke sectoren zoals Onderwijs, Openbaar Bestuur en Ziekenhuizen, en private sectoren zoals adviesbureaus en de chemische en farma-industrie. Verschillende van deze sectoren hebben zelfs zo goed als geen VLAIO-steun ontvangen, wat aantoont dat de VLAIO-steun veelal terechtgekomen is in de sectoren die het het hardst nodig hadden.

Tabel 10 Sector bijdragen aan Vlaamse economie – benchmark en counterfactual

Sector	Domar gewicht	Aandeel BRP groei (pp)	Aandeel BRP groei CF (pp)	Vershil
Groothandel en handelsbemiddeling	0,16	-0,76	-1,41	0,66
Activiteiten van hoofdkantoren; adviesbureaus op het gebied van bedrijfsbeheer	0,11	-0,17	-0,34	0,17
Opslag en vervoer ondersteunende activiteiten	0,09	-0,12	-0,23	0,11
Vervaardiging van chemische basisproducten, kunstmeststoffen [...]	0,08	-0,01	-0,01	0,00
Onderwijs	0,07	1,21	1,16	0,05
Vervaardiging van cokes en van geraffineerde aardolieproducten	0,07	0,76	0,76	0,00
Toegerekende woninghuur (eigenaars)	0,07	-0,07	-0,15	0,09
Detailhandel, met uitzondering van de handel in auto's en motorfietsen	0,07	-0,43	-1,26	0,83
Openbaar bestuur exclusief defensie en verplichte sociale verzekeringen; Defensie	0,06	0,12	0,12	0,00
Bouw van gebouwen; ontwikkeling van bouwprojecten	0,06	-0,12	-0,14	0,02
Exploitatie van en handel in onroerend goed (excl. toegerekende woninghuur)	0,06	-0,32	-0,56	0,24
Vervaardiging en assemblage van motorvoertuigen	0,06	-0,43	-0,56	0,13
Ziekenhuizen	0,05	-0,04	-0,02	-0,02
Elektrische installatie, loodgieterswerk en overige bouwinstallatie	0,04	-0,22	-0,47	0,25
Afwerking van gebouwen	0,04	-0,20	-0,56	0,36
Ontwerpen en programmeren van computerprogramma's, computerconsultancy	0,04	-0,04	-0,10	0,06
Groot- en detailhandel in en onderhoud en reparatie van motorvoertuigen	0,04	-0,36	-0,69	0,33
Goederenvervoer over de weg en verhuisbedrijven; vervoer via pijpleidingen	0,04	-0,07	-0,15	0,08
Vervaardiging van andere producten van de eerste verwerking van staal	0,04	-0,07	-0,10	0,03
Vervaardiging van farmaceutische grondstoffen en producten	0,04	0,05	0,06	0,00

Konings, Magerman en Technopolis Group 2021

4.1.2 Liquiditeit & solvabiliteit

De impact van de VLAIO-steunmaatregelen op de liquiditeits- en solvabiliteitsposities van Vlaamse ondernemingen is lastig in te schatten op het macro-economische niveau aangezien er in het onderzoek geen data beschikbaar waren voor Vlaanderen op deze thema's. Kwalitatieve informatie uit gesprekken met ondernemers en ondernemersorganisaties suggereren over de breedte heen dat VLAIO-steun heeft geholpen om de liquiditeits- en solvabiliteitsposities te bewaken, al is de liquiditeitspositie van veel ondernemers wel aangetast. Samen met andere Vlaamse en federale regelingen (zoals betalingsregelingen en het uitstellen om belastingen te betalen, garantieregelingen, en kredieten⁶⁴), heeft VLAIO-steun volgens geïnterviewde ondernemers geholpen om het hoofd boven water te houden. Wel is het duidelijk dat ondanks de steunmaatregelen veel ondernemers ook gebruik hebben gemaakt van eigen middelen om kosten te dekken. Met name in de gesprekken met de hardst geraakte sectoren komt naar voren dat bij de meeste ondernemers de financiële reserves sterk zijn aangetast – al zou dit nog erger zijn geweest zonder de steunmaatregelen. In de gesprekken is het meest de nadruk gelegd op gebruik van eigen reserves. Het vergroten van de afhankelijkheid van vreemd vermogen (zoals het aangaan van (bank)leningen) is minder sterk benadrukt door ondernemers en ondernemersorganisaties.

Om dit soort kwalitatieve observaties over liquiditeit en solvabiliteit onder Vlaamse ondernemers verder te verkennen is ook gekeken naar andere literatuur en onderzoek over dit onderwerp. De Economic Risk Management Group (ERMG)-enquêtes van de Nationale Bank (NBB) laten zien dat in België, tussen maart 2020 en mei 2021, het aandeel bedrijven die grote liquiditeitstekorten ervaren, is gedaald van 50% naar 30%⁶⁵. Een deel van de bedrijven staat er, na de eerste impact van de crisis, een jaar later weer beter voor. De liquiditeitsproblemen bij de 30% volgen met name uit de daling van de omzet, vertraagde betalingen door klanten en beperkte toegang tot kredieten.

4.1.3 Risico op falen & vertrouwen in de toekomst

Op het macro-economisch niveau is het duiden van specifieke effecten van VLAIO-steunmaatregelen op het risico op falen en vertrouwen in de toekomst onder Vlaamse ondernemingen uitdagend. Voor de Vlaamse economie als geheel zijn de bijdragen van verschillende VLAIO, Vlaamse, en federale steunmaatregelen op ondernemingen zeer moeilijk uit elkaar te trekken. Dit is een belangrijke kanttekening om in gedachten te houden bij de analyses naar de effectiviteit van VLAIO-steun op dit niveau. Dat gezegd hebbende, aan de hand van verzamelde primaire informatie bij ondernemers en vertegenwoordigers, en de econometrische analyse, aangevuld met deskstudie, kunnen een aantal effecten worden beschreven.

De meeste geïnterviewde vertegenwoordigers van sectoren geven aan dat er grote angsten waren voor veel faillissementen. Dit effect is veelal uitgebleven omdat ondernemingen op verschillende manieren zijn geholpen om het hoofd boven water te houden. VLAIO-steunmaatregelen die vaak zijn genoemd in dat verband zijn de hinderpremie en de verschillende Vlaamse Beschermingsmechanismen. Andere maatregelen zoals regelingen voor uitstel van betalingen voor personeelskosten aan de RSZ, de overbruggingsregeling, en

⁶⁴ NBB, 2021, NBB Verslag 2020: Preambule Economische en financiële ontwikkelingen Prudentiële regelgeving en prudentieel toezicht, beschikbaar via: https://www.nbb.be/doc/ts/publications/nbbreport/2020/nl/t1/verslag2020_ti_volledig.pdf.

⁶⁵ Fed.gov, (september 20210), Economische impact van het coronavirus, beschikbaar via: <https://economie.fgov.be/nl/themas/ondernemingen/coronavirus/economische-impact-van-het>.

de federale tijdelijke werkloosheidsregelingen zijn ook vaak genoemd in de gesprekken. Hieruit kan men voorzichtig opmaken dat de VLAIO-steun een positieve bijdrage heeft geleverd aan de vermindering van het aantal verwachte faillissementen. Het is echter niet vast te stellen of andere overheidssteun hier geen grotere rol in heeft gespeeld. De gesproken sectoren en ondernemingen zien in ieder geval veelal een positieve bijdrage van de VLAIO-steun.

Wat ook van belang is om te vermelden is dat vooral de sectoren met veel klantencontact, zoals de persoonlijke diensten, horeca en detailhandel, afwachten wat er zal gebeuren als de steun van VLAIO en andere overheidssteunmaatregelen eindigen. De effecten van de pandemie op deze sectoren zijn, zoals in hoofdstuk 3 beschreven, fors (geweest).

In algemene zin heeft het vertrouwen in de toekomst onder Vlaamse ondernemers, niet verrassend, een stormachtige evolutie gekend sinds maart 2020. In mei 2020 zat het vertrouwen volgens de NBB op haar dieptepunt.⁶⁶ Hoewel het ondernemersvertrouwen sindsdien weer aantrok, lag het vertrouwen eind 2020 nog onder het niveau van voor de crisis. Na de evaluatieperiode, begin 2021, zette de stijging van het vertrouwen flink door. Deze stijging in vertrouwen is in bijna alle sectoren terug te zien, met uitzondering van de bouwsector, waar het vertrouwen nog achterloopt. In de handel en dienstverlening is de sterkste groei in vertrouwen te zien.⁶⁷

De Europese koepel van kamers van koophandel, Eurochambres, voerde eind 2020 een enquête uit onder 58.000 bedrijven in 29 landen. In België werd de enquête door 653 ondernemers ingevuld. Uit deze steekproef blijkt dat 28% van de Belgische ondernemers verwachten dat hun inkomsten uit verkoop in België in 2021 weer zullen toenemen ten opzichte van 2020, 40% geeft aan dat die constant zullen blijven en 32% verwacht dat die zullen dalen.⁶⁸ De cijfers zijn ook voor Vlaanderen beschikbaar, maar zonder vermelding van het aantal respondenten. Daarbij wijken deze niet sterk af van de cijfers voor heel België.

Hoewel dit soort statistieken niet te relateren valt aan specifieke maatregelen, kan voorzichtig worden gesteld dat de gecombineerde aanpak van de Vlaamse, waaronder de VLAIO-steun, en de federale steun heeft bijgedragen aan een terugkomst van vertrouwen bij ondernemers. Hierbij wordt met name gedacht aan de eerste periode van de crisis waarin ondernemingen zich gesteund en gezien voelden door het overheidsbeleid (zie ook sectie 3). Al zal naar verwachting vooral het aantrekken van de wereldeconomie een sterke bijdrage hebben gehad in de terugkomst van vertrouwen op het niveau van de Vlaamse economie.

⁶⁶ NBB (2021), "Het ondernemersvertrouwen stabiliseert in oktober", <https://www.nbb.be/doc/dq/n/dq3/pnc.pdf>

⁶⁷ Steunpuntwerk, (maart 2021), Trendindicatoren Vlaamse arbeidsmarkt – update 30 maart 2021, beschikbaar via: <https://www.steunpuntwerk.be/node/4139>.

⁶⁸ Belgian Chambers, (November 2020), Bedrijven voorspellen zeer moeilijk 2021 in grote nieuwe Europese enquête, beschikbaar via: <https://belgianchambers.be/wp-content/uploads/2020/11/Bedrijven-voorspellen-zeer-moeilijk-2021-in-grote-nieuwe-Europese-enquete.pdf>

4.2 Conclusie: effecten steunmaatregelen op Vlaamse economie

In deze sectie omschrijven wij de conclusies vanuit de in dit hoofdstuk gepresenteerde analyses om hiermee onderzoeksvraag 1 te beantwoorden. Waar relevant komt ook de hoofdvraag aan bod. Net als voor de analyses op het mesoniveau was ook op het macroniveau niet voor alle beoogde effecten van het beleid data beschikbaar; deze punten zijn kwalitatief behandeld. In het onderstaande kader staan de onderzoeksvragen nogmaals gepresenteerd. Het doel van de VLAIO-steun staat ter referentie omschreven in de interventielogica (zie sectie 2.2.2).

Hoofdvraag: Wat zou er gebeurd zijn indien Vlaanderen deze maatregelen niet had genomen?

Onderzoeksvraag 1: Een analyse van de economische impact van de steunmaatregelen op de Vlaamse economie

Omzet en werkgelegenheid in Vlaamse economie

Het Vlaamse Bruto Regionaal Product is in 2020 gezakt met 6.1%, een ongeziene daling sinds de Tweede Wereldoorlog. Toch is nog veel erger voorkomen: op basis van een counterfactual analyse berekenen we dat de daling in Vlaamse output zonder VLAIO-steun 12,4% zou bedragen. Zelfs in een conservatief scenario, waarin we enkel de daling in werkgelegenheid extrapoleren, zou de Vlaamse output zijn gezakt met een extra 2,4 procentpunt, tot een daling van 8,5%, ter waarde van 6.5 miljard euro.

De sectoren die het meeste bijdragen aan de daling in de Vlaamse output, zijn sectoren die over het algemeen ook meer VLAIO-steun hebben ontvangen: groothandel, detailhandel, eet- en drinkgelegenheden, reisbureaus en verschaffen van accommodatie. Hun verlies zou nog veel groter zijn geweest zonder deze steun. Toch zijn er ook enkele sectoren, zoals Onderwijs, Openbaar Bestuur en Ziekenhuizen, die als schokdempers fungeerden: grote sectoren in termen van tewerkstelling en bijdrage aan Vlaamse output, die zeer stabiel zijn gebleven doorheen de crisis.

Liquiditeit en solvabiliteit

De effecten van de steunmaatregelen op de liquiditeit en solvabiliteit van Vlaamse ondernemers zijn moeilijk te duiden in exacte termen (beperkte kwantitatieve data) en ook het differentiëren van effecten van verschillende overheidsmaatregelen is uitdagend. Dat gezegd hebbende geven gesproken ondernemers en ondernemersorganisaties aan dat VLAIO-steun heeft geholpen om vaste kosten te dekken en de omzetverliezen deels goed te maken. Het is aannemelijk dat de VLAIO-steun in het algemeen heeft bijgedragen aan het behouden van de liquiditeit- en solvabiliteitspositie van Vlaamse ondernemers. Uiteraard gelden de verschillen tussen sectoren en bedrijven, maar op macro-economisch niveau geeft kwalitatieve informatie aan dat het effect positief is geweest.

Effecten op het risico op falen & het vertrouwen in de toekomst

Als men kijkt naar het risico op falen, het vertrouwen in de toekomst en het effect van VLAIO-steun daarop, geven de meeste geïnterviewde ondernemers en ondernemersorganisaties aan dat zonder de VLAIO-steun het aantal faillissementen veel groter was geweest. Voor veel sectoren is de verwachte klap nooit zo hard gekomen, waardoor de cijfers op het niveau van Vlaanderen meevallen. De beleving van ondernemers en organisaties voor de hardst getroffen sectoren is veelal dat VLAIO-steun heeft geholpen om het risico op falen sterk terug te dringen. Ook hier gelden met name verschillen per sector en dient men in gedachten te

houden dat andere overheidssteun ook een bijdrage heeft geleverd (zoals het moratorium op faillissementen).

Verder geven ondernemers uit de meeste sectoren aan dat het vertrouwen in de toekomst weer terugkomt. Waar in de eerste maanden van de coronacrisis het vertrouwen in de toekomst op haar dieptepunt zat, trok dit sindsdien weer aan. Eind 2020 lag het vertrouwen nog onder het niveau van voor de crisis, maar na de evaluatieperiode, begin 2021, zette de stijging van het vertrouwen flink door. Hoewel beschikbare statistieken niet te relateren zijn aan specifieke maatregelen, kan voorzichtig worden gesteld dat de gecombineerde aanpak van de Vlaamse, waaronder de VLAIO-steun, en de federale steun heeft bijgedragen aan een terugkomst van vertrouwen bij ondernemers. Wel is zichtbaar dat toch een substantieel deel van de ondernemers nog niet erg positief is over de toekomst, dit komt overeen met de bevindingen voor de hardst getroffen sectoren, zie hiervoor de resultaten uit hoofdstuk 3.

5 Discussie

Een aantal punten komen uit het onderzoek naar voren die niet direct aansluiten op de evaluatievragen, maar die wel relevant zijn voor VLAIO. In dit hoofdstuk staan deze inzichten uitgewerkt in de vorm van discussiepunten.

Sectorale verschillen versus een positief macrobeeld

Een eerste punt wat veel wordt gemaakt door de geïnterviewde ondernemers en vertegenwoordigers is dat hoewel er op macroniveau een opleving is in het Vlaamse BRP, de werkgelegenheid minder hard is gedaald dan verwacht en het aantal faillissementen erg laag is, de ervaringen en effecten tussen sectoren sterk verschillen. Op mesoniveau verschilt de situatie onder sectoren enorm en deze nuancering is belangrijk om in gedachten te blijven houden; het risico bestaat dat door alleen naar het macrobeeld te kijken het idee kan ontstaan dat alles weer normaal is.

De effectmeting en categorische indeling

Voor de meest zuivere effectmeting is het van belang dat er meer data beschikbaar komt over alle overheidsinterventies. Het is met name belangrijk om deze data vervolgens ook breder beschikbaar te stellen voor (evaluatie)onderzoek tussen de verschillende gewesten en het federaal niveau. Om de effecten en specifiek beleid te kunnen isoleren is het belangrijk te weten of een onderneming ook voordeel heeft ondervonden van andere beleidsinstrumenten. Als data over ander beleid niet beschikbaar is, kan in bepaalde analyses alleen gewerkt worden met de zogenaamde "cocktail van regelingen", waarbij dus alleen al het beleid als een grote mix kan worden geanalyseerd.

Verder is het van belang stil te staan bij de categorische indeling van bedrijven. Veelal worden ondernemingen in een database ingedeeld voor een specifieke sector, waarbij met name grootbedrijven vaak actief zijn in veel verschillende sectoren. Dit heeft een impact op de beschikbaarheid van steun (aan de hand van NACE-codes), maar ook voor de (sectorale) effectanalyses.

Lange termijneffecten van de coronacrisis en het beleid

Waar dit onderzoek een analyse heeft gemaakt van de effecten van het beleid over de periode in 2020 komen er verschillende inzichten uit het onderzoek die duiden op lange termijneffecten. Zo is zichtbaar dat het aantal stopzettingen erg laag is en dit kan gaan schuiven bij de afloop van het moratorium. Voor bepaalde sectoren hebben we ook gezien dat de financiële reserves, ondanks de steun, toch zijn uitgeput. Het kan zijn dat deze (en andere) bedrijven op de lange termijn toch in moeilijkheden komen. Verder zal de snelle handeling in het beleid, hoe nuttig ook voor het ondersteunen van ondernemingen, voor een lange nasleep van controles kunnen gaan zorgen.

Richting de toekomst is het belangrijk om mogelijke nieuwe steunmaatregelen niet in een vacuüm vorm te geven en goed af te stemmen op andere (overheids)activiteiten en ontwikkelingen. Zo zijn er ook andere (beleids)initiatieven om de economie te versterken (zoals in Vlaanderen het Vlaamse Veerkracht Relance programma) maar zijn er ook verschuivingen in de economie zichtbaar zoals supply chain bottlenecks en extreme prijsstijgingen in de grondstoffen/deelproducten voor verschillende sectoren net als de stijging van energieprijzen.

Blijvende economische effecten van de coronacrisis

Uit het onderzoek komen ook eerste inzichten die doelen op een (mogelijk) blijvende verandering in het klantengedrag. Zoals aangegeven in het rapport komen klanten in mindere aantallen terug in de persoonlijke diensten, in de fysieke detailhandel, en in de horeca. Het

klantengedrag is veranderd en er dient dus rekening gehouden te worden met het feit dat klantenaantallen wellicht niet meer tot het pre-coronaniveau terugkomen.

Ook is het zo dat bepaalde (sub)sectoren harder zijn geraakt door de crisis dan anderen. Hierdoor kan het zijn dat er blijvende verschuivingen hebben plaatsgevonden in de markt. Denk hierbij aan online winkels versus winkels in de winkelstraat. Door de pandemie is het zichtbaar dat digitalisering en de inzet van e-commerce in een stroomversnelling zijn beland in Vlaanderen. Vanwege het thuiswerken, online bestelsystemen in de horeca (denk aan de afhaalmaaltijden), webshops voor de detailhandel, en zelfs het breed ingezette online aanvraagstelsel vanuit de overheid, zijn ondernemingen meer digitaal gaan werken.

Methodologische bijlagen

Bijlage A: Interviews

Er zijn voor dit onderzoek een aantal diepte-interviews met ondernemersorganisaties, sectorkoepels, en andere relevante actoren (zoals van VLAIO zelf). De onderstaande organisaties zijn geïnterviewd in het kader van dit onderzoek. Een aantal organisaties zijn benaderd maar kon (voor verschillende redenen) geen gesprek mee worden gevoerd. In totaal zijn 14 interviews uitgevoerd.

Tabel 11 Overzicht interview organisaties

Geïnterviewde organisaties
VLAIO – strategisch niveau
VLAIO – uitvoerend niveau
VOKA – Vlaams Netwerk van Ondernemingen
UNIZO – Belgische ondernemersvereniging
NSZ - Neutraal Syndicaat voor Zelfstandigen
Alliantie van Belgische Eventfederaties/ Event Confederation
FTI - Federatie van de Toeristische Industrie
Vlaamse Confederatie BOUW
Belgische federatie van de handel en diensten (COMEOS)
Vereniging van Vlaamse reisbureaus (VVR)
Cultuurloket
Flanders DC
FEVIA Vlaanderen - de federatie van de Belgische voedingsindustrie Vlaanderen
Febelhair – Federation of Belgian Hairdressers

Technopolis Group 2021

Bijlage B: Descriptieve data-analyse

Doel en scope

Eén van de onderzoeksvragen in dit onderzoek is een basisvraag naar het gebruik van verschillende VLAIO-steunmaatregelen. We onderzoeken hoeveel gebruik er is gemaakt van welke steunmaatregelen, hoeveel steun aan is gevraagd en hoeveel is toegekend.

Verder brengen we aan de hand van descriptieve data-analyse de kenmerken van de belangrijkste gebruikers voor de verschillende VLAIO-steunmaatregelen in kaart. De gebruikerskenmerken zijn onder anderen:

- De sector van de onderneming
- De omvang van de onderneming (in VTE)
- De leeftijd van een onderneming
- De locatie van de onderneming

Aanpak analyse

Op basis van data ontvangen van VLAIO over de gebruikers van steunmaatregelen heeft het onderzoeksteam ondernemingsnummers gekoppeld aan RSZ-data om zo informatie samen te stellen over gebruikerskenmerken. De analyse is gemaakt op basis van door VLAIO aangeleverde data betreffende alle aanvragers *met een financieel dossier* (dit betekent dat ze door een eerste automatische screening, voornamelijk op correctheid/compleetheid en randvoorwaarden heen zijn gekomen) in de steunperiode tot en met 31/12/2020.

De onderstaande steunmaatregelen zijn met descriptieve data geanalyseerd (met code gebruikt in data sets).

- Corona Hinderpremie, inclusief dagvergoeding (CHPREMIE) (26/3/20 – 30/6/20)
- Corona Compensatiepremie (CCPREMIE) (14/3/20 – 30/4/20)
- Corona Ondersteuningspremie (COPREMIE) (1/5/20 – 31/5/20)
- Vlaams Beschermingsmechanisme (VBMREMIE) (1/8/20 – 30/9/20)
- Nieuw Vlaams Beschermingsmechanisme (NVBREMIE) (1/10/20 – 15/11/20)
- Vlaams Beschermingsmechanisme 3 (VB3REMIE) (16/11/20 – 31/12/20)

In totaal zijn er 352.640 aanvragen geweest voor een totaalbedrag van €1,89 miljard. In totaal hebben er 191.168 unieke ondernemingsnummers een aanvraag gedaan.

Met VLAIO-gebruikers data en RSZ-data is descriptieve analyse gevoerd naar:

- Het aantal aanvragen per steunmaatregel
- De totale betaalde steun per steunmaatregel
- Het totaal toegekende steun per sector (waar de top 15 sectoren in het rapport staan gepresenteerd)
- Het totaal ondersteunde ondernemingen gesteund per sector
- De steun toegekend uit de verschillende steunmaatregelen, verdeeld naar sector
- Het totaal toegekende steun per ondernemingsgrootte (in termen van VTE)
- De verdeling van totaal toegekende steun per bedrijfstype

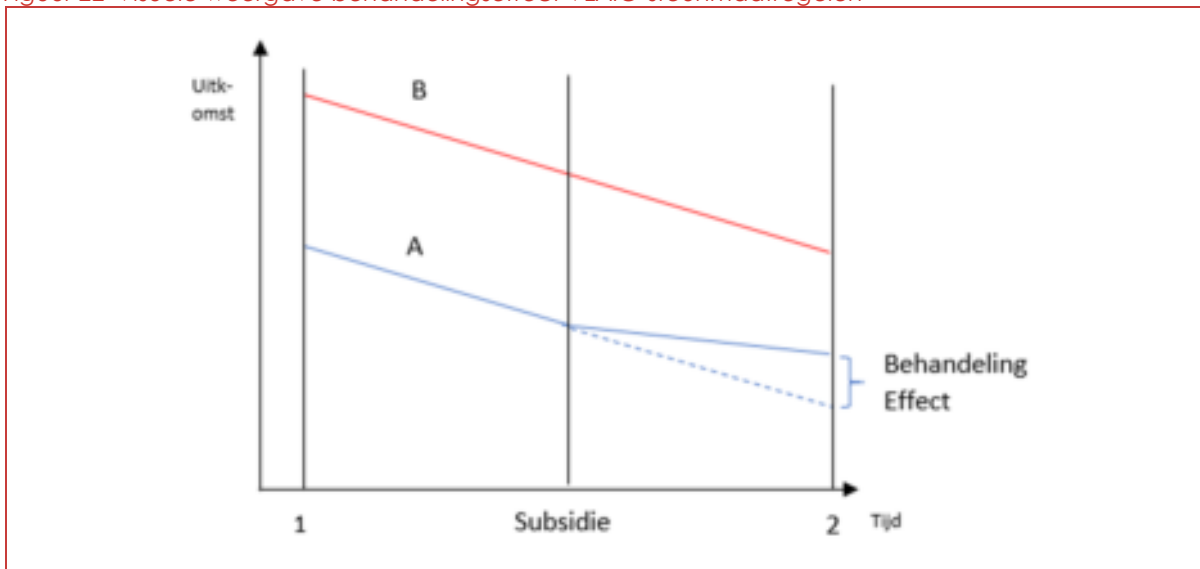
Bijlage C: Econometrie

In dit onderdeel wordt de econometrische aanpak verder toegelicht die is ingezet om de toekenning van steunmaatregelen, de economische impact van VLAIO-steun op sectoren en bedrijven, en de economische impact op de Vlaamse economie te berekenen.

Methodologie: difference-in-differences

De difference-in-difference (DiD) methode is een quasi-experimentele strategie om causale effecten te identificeren. Het is recentelijk de meest gangbare onderzoeksstrategie geworden in de kwantitatieve sociale wetenschappen (Cunningham S., 2020). Deze methode vergelijkt de verandering in de uitkomstvariabele waarin we zijn geïnteresseerd, in een behandelingsgroep met de uitkomst in een controlegroep. Om het idee beter te begrijpen is het zinvol te kijken naar een voorbeeld met twee bedrijven A en B en twee periodes 1 en 2. Bedrijf A is het bedrijf dat een subsidie krijgt en dus in de behandelingsgroep zit, terwijl B geen subsidie krijgt en dus in de controlegroep zit. In periode 1 is de subsidie nog niet uitgekeerd, de periode voor de behandeling, en in periode 2 heeft bedrijf A de subsidie ontvangen, de periode na de behandeling. Deze situatie wordt grafisch voorgesteld in Visuele weergave behandelingseffect VLAIO-steunmaatregelen

Figuur 22 Visuele weergave behandelingseffect VLAIO-steunmaatregelen

Auteurs: Konings, Van Esbroeck

Het effect van de subsidie wordt gemeten aan de hand van het verschil in het verschil (difference-in-differences) tussen bedrijven A en B. Of in twee stappen, het verschil wordt gemeten in periode 1 tussen de twee bedrijven. Dan wordt ervan uitgegaan dat dit verschil gelijk blijft in periode 2. Hoeveel het gemeten verschil daarvan afwijkt wordt toegeschreven aan het effect van de behandeling. De assumptie die toelaat het effect te identificeren wordt de parallelle trends assumptie genoemd. Op de grafiek wordt deze assumptie weergegeven door de stippellijn. Als A de subsidie niet had gekregen, was het bedrijf parallel geëvolueerd aan B. Dit voorbeeld met twee bedrijven en twee periodes wordt verder afgekort als 2x2 DiD.

De difference-in-differences methodologie wordt in deze studie gebruikt in een context met een grote groep bedrijven en meerdere behandelingsperiodes. Een bedrijf kan namelijk steun krijgen in kwartaal 2, 3 en 4 van 2020. Een nodige assumptie die stevast in de literatuur wordt gemaakt, is dat een bedrijf niet terug kan keren naar een niet behandelde toestand. Vanaf een bedrijf steun heeft gekregen in kwartaal 2, wordt het toegewezen aan de groep van

behandelde bedrijven. Een andere complicerende factor is natuurlijk de covidcrisis. Het doel van de studie is om het effect van de subsidies te meten, maar deze steun valt samen met de economische schok veroorzaakt door de pandemie. Indien de schok elk bedrijf even hard treft, vormt dit geen probleem voor de DiD analyse. Aangezien de steunmaatregelen echter werden genomen om de zwaarst getroffen bedrijven te helpen, is de ganse economie allicht geen goede controlegroep. Daarom wordt in deze studie een controlegroep gevormd van bedrijven die steun hebben aangevraagd, maar niet gekregen. Deze groep zal het beste de evolutie die de steunbedrijven zonder steun hadden gekend, benaderen. Er zijn verschillende redenen waarom deze bedrijven geen steun hebben kunnen krijgen, ondanks dat ze het nodig hadden. Zo kan er niet voldaan zijn aan bepaalde formaliteiten in de aanvraagprocedure of het bedrijf kan net niet voldoen aan een criterium als een omzetsdaling van 60% of niet tot de sector gerekend worden die in aanmerking komt voor de steun. Een extra controle voor de covidcrisis is het gebruik van sector-kwartaal vaste effecten in de event study analyse, zie hieronder. Tot slot laat deze benadering ook toe om impliciet rekening te houden met de federale maatregelen. Vermits beide groepen van ondernemingen toegang hadden tot de federale maatregelen, maar de controlegroep geen Vlaamse steun heeft ontvangen, kunnen we de effecten die we vinden, interpreteren als de impact van de Vlaamse steun.

De meest gebruikte methode om een DiD regressie te schatten is de **Two-Way Fixed Effects (TWFE) regressie**. De te schatten vergelijking waarbij bedrijven worden aangeduid met subscript i en tijdsperiodes (grotendeels op kwartaalbasis) met subscript t is de volgende:

$$Y_{it} = \alpha + \beta D_{it} + \lambda_t + \mu_i + \varepsilon_{it}$$

In deze vergelijking staat Y_{it} voor de uitkomstvariabele en D_{it} voor de behandelingsvariabele. λ_t en μ_i zijn tijd en bedrijf vaste effecten (two-way fixed effects). Zo wordt er rekening gehouden met bedrijfseigen kenmerken die niet veranderen over de tijd en tijdseffecten die gemeenschappelijk zijn aan bedrijven. β is het effect van de behandeling op de uitkomstvariabele. Indien we bovenstaande vergelijking zouden schatten op het voorbeeldje van figuur ..., geeft β het behandeling effect. Het initiële verschil tussen bedrijf A en B wordt immers opgevangen door het bedrijf vaste effect μ_i en de daling voor beide bedrijven van periode 1 naar periode 2 wordt opgevangen door het tijd vaste effect λ_t .

Indien de regressie wordt geschat op een voorbeeld met meerdere bedrijven en meerdere periodes, is β moeilijker visueel voor te stellen dan in het geval van de 2x2 DID. Recent heeft Goodman-Bacon (2018) een decompositie geïntroduceerd die de relatie aantoonst tussen de individuele behandelingseffecten en de geschatte coëfficiënt. Hij toont aan dat onder twee assumpties β een gewogen gemiddelde is van alle behandelingseffecten op de behandelde bedrijven, een interpretatie die intuïtief en bruikbaar is. De eerste assumptie is een geaggregeerde versie van de parallelle trends assumptie die al eerder is besproken. Een tweede assumptie is dat er geen heterogeniteit optreedt in het effect van de behandeling over tijd. De eerste assumptie hangt af van de keuze van de controlegroep, zoals eerder besproken. In de volgende paragrafen worden twee methodes uitgewerkt die gebruikt worden in het rapport en robuust zijn indien de tweede assumptie niet standhoudt.

De eerste methode die heterogeniteit in het effect van de behandeling over tijd toelaat is de event study. In deze methode worden dezelfde vaste effecten als in de TWFE-regressie geschat. Enkel de kwartaal vaste effecten worden vervangen door industrie-kwartaal vaste effecten. Zo wordt er rekening gehouden met het feit dat verschillende industrieën verschillend zijn getroffen door de covidcrisis per kwartaal. De industrie wordt gedefinieerd op het NACE 4-cijfer niveau. De dummy variabele D_{it} wordt vervangen door een som van dummy variabelen voor alle periodes voor en na de periode waarin de uitkomstvariabele wordt uitgedrukt. Die dummy variabelen duiden dan of het bedrijf i in die periode voor de eerste keer steun heeft

ontvangen of niet. Zo kan de evolutie voor en na de steun bestudeerd worden. Voor de event study in het rapport wordt een gebalanceerd panel gebruikt, dus enkel de bedrijven die aanwezig zijn van kwartaal 1 2019 tot kwartaal 4 2020. De dummy variabelen kunnen niet allemaal worden meegenomen in de regressie omdat ze perfect collineair zijn. Daarom wordt de dummy voor periode 0 (de periode voor het bedrijf de eerste steun ontvangt) weggelaten. Er is ook nog een subtielere vorm van multicollineariteit, namelijk met de bedrijfs- en periodespecifieke effecten. Dit is o.a. gesignaleerd in Sun en Abraham (2021) en Borusyak, Jaravel en Spiess (2021). Daarom wordt ook de dummy in periode -4 weggelaten. Idealiter zijn de coëfficiënten in de periodes voor de ontvangst van steun insignificant. Dit is immers suggestieve evidentie dat het effect kan toegeschreven worden aan de steun. Indien dit niet het geval is, moet er enige voorzichtigheid aan de dag worden gelegd m.b.t. een causale interpretatie. Twee assumpties zijn nog belangrijk. Ten eerste, geen anticipatie van de behandeling. Dit lijkt een realistische assumptie, aangezien bedrijven moeilijk hebben kunnen voorspellen in een bepaald kwartaal dat ze in het volgende kwartaal voor de eerste keer steun zouden ontvangen. Voornamelijk in kwartaal 1 van 2020 aangezien er van de covidcrisis nog geen sprake was. Ten tweede, het effect van de steun is gelijk voor de verschillende cohorten van bedrijven. Een cohort van bedrijven is de groep die in hetzelfde kwartaal steun begint te ontvangen. Ook deze assumptie wordt in de volgende methode losgelaten.

Een tweede methode die heterogeniteit in het effect van de behandeling over tijd toelaat is uitgewerkt door Wooldridge (2021). Hij heeft getoond hoe de TWFE-regressie toch kan gebruikt worden in dat geval door interactietermen te creëren met cohort en periode dummyvariabelen. Hieronder worden de resultaten getoond wanneer er heterogeniteit is toegelaten over kwartalen en cohorten van bedrijven. Zo kan er nagegaan worden of de effecten overeind blijven indien er geen constant behandelingseffect wordt verondersteld.

Uitkomsten analyse: difference-in-difference tabellen

De onderstaande tabellen beschrijven de uitkomsten uit de difference-in-differences analyse.

Tabel 12 Effect op variabelen in levels van bedrijven die steun hebben ontvangen

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
	Loonmassa	VTE	Aantal jobs	Omzet	Loon per werknemer	Omzet per werknemer
Steun (dummy 0/1)	-0.286***	-0.276***	-0.0434***	-0.0415**	-0.246***	-0.131***
	(0.00832)	(0.00752)	(0.00345)	(0.0177)	(0.00747)	(0.00904)
Constante	2.463***	0.525***	1.102***	9.490***	1.515***	10.61***
	(0.00124)	(0.00112)	(0.000513)	(0.00191)	(0.00110)	(0.00104)
Observaties	464,523	451,232	439,459	1,272,072	431,496	353,415
Aangepaste R2	0.863	0.873	0.939	0.565	0.634	0.757
Onderneming VE	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja
Kwartaal VE	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja

Note: Robuuste standaardfouten tussen haakjes, variabelen in logaritmen *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Tabel 13 Effect op variabelen in levels van bedrijven die steun hebben ontvangen per kwartaal

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
	Loonmassa	VTE	Aantal jobs	Omzet	Loon per werknemer	Omzet per werknemer
Interactieterm steun kwartaal 2 2020	-0.364***	-0.386***	-0.0196***	-0.172***	-0.361***	-0.284***
	(0.0120)	(0.0104)	(0.00334)	(0.0201)	(0.0116)	(0.0119)
Interactieterm steun kwartaal 3 2020	-0.0351***	-0.0631***	-0.0272***	0.132***	-0.0225***	0.0549***
	(0.00895)	(0.00819)	(0.00431)	(0.0215)	(0.00788)	(0.0103)
Interactieterm steun kwartaal 4 2020	-0.447***	-0.357***	-0.0921***	-0.837***	-0.329***	-0.274***
	(0.0101)	(0.00921)	(0.00489)	(0.0888)	(0.00862)	(0.0646)
Constante	2.463***	0.525***	1.102***	9.490***	1.515***	10.61***
	(0.00124)	(0.00112)	(0.000513)	(0.00191)	(0.00110)	(0.00104)
Observaties	464,523	451,232	439,459	1,272,072	431,496	353,415
Aangepaste R2	0.864	0.874	0.939	0.565	0.635	0.758
Onderneming VE	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja
Kwartaal VE	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja

Note: Robuuste standaardfouten tussen haakjes, variabelen in logaritmen *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Tabel 14 Effect van steun op groei - volgens ondernemingsgrootte

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
	Groei loonmassa	Groei VTE	Groei aantal jobs	Groei omzet	Groei loon per werknemer	groei omzet per werknemer
Steun >10 VTE	0.114***	0.179***	-0.00877***	0.362***	0.114***	0.412***
	(0.00973)	(0.00906)	(0.00340)	(0.0164)	(0.00936)	(0.0203)
Steun interactie met dummy voor <10 VTE	0.00270	0.00834	-0.0207***	-0.0505***	0.0341***	-0.0267*
	(0.00754)	(0.00755)	(0.00309)	(0.0156)	(0.00726)	(0.0158)
Steun interactie met dummy voor 1 VTE	0.0191**	-0.0290***	0.0116***	-0.0554***	0.0599***	-0.0631***
	(0.00934)	(0.00888)	(0.00322)	(0.0148)	(0.00952)	(0.0168)
Constante	-0.131***	-0.134***	-0.00326***	-0.0958***	-0.117***	-0.0913***
	(0.000831)	(0.000704)	(0.000302)	(0.000521)	(0.000826)	(0.000923)
Observaties	382,104	370,018	362,188	952,286	351,947	286,247
Onderneming vaste effecten	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja
Kwartaal vaste effecten	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja

Note: Robuuste standaardfouten tussen haakjes, variabelen in logaritmen *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Tabel 15 Effect van steun op groei - volgens ondernemingsleeftijd

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
	Groei loonmassa	Groei VTE	Groei werknemers	Groei omzet	Groei loon per werknemer	Groei omzet per werknemer
Steun	0.0956** *	0.168***	-0.0356***	0.309***	0.159***	0.407***
	(0.0107)	(0.00924)	(0.00392)	(0.0125)	(0.0104)	(0.0183)
	(0)	(0)	(0)	(0)	(0)	(0)
Steun interactie met dummy oude bedrijven (>10 jaar)	0.0478** *	0.00753	0.0267***	-0.0147*	-0.00142	-0.0654***
	(0.00861)	(0.00754)	(0.00345)	(0.00861)	(0.00847)	(0.0119)
Constante	-0.130***	-0.133***	-0.00344***	-0.0983***	-0.118***	-0.0920***
	(0.000878)	(0.000749)	(0.000328)	(0.000718)	(0.000861)	(0.00101)
Steun interactie met dummy oude bedrijven (>10 jaar)	0.0478** *	0.00753	0.0267***	-0.0147*	-0.00142	-0.0654***
Observaties	301,156	294,071	291,708	493,047	284,488	228,640
Onderneming vaste effecten	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja
Kwartaal vaste effecten	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja

Note Robuuste standaardfouten tussen haakjes, variabelen in logaritmen *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Tabel 16 Effect van steun op groei - volgens cohort

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
	Loonmassa	VTE	Aantal jobs	Omzet	Loon per werknemer	Omzet per werknemer
Interactieterm steun en cohort van kwartaal 2 2020	0.106***	0.170***	-0.0198***	0.375***	0.138***	0.363***
	(0.00810)	(0.00678)	(0.00257)	(0.00861)	(0.00792)	(0.0154)
Interactieterm steun en cohort van kwartaal 3 2020	0.350***	0.242***	0.0219***	0.187***	0.364***	0.616***
	(0.0187)	(0.0158)	(0.00598)	(0.00944)	(0.0158)	(0.0536)
Constante	-0.130***	-0.133***	-0.00250***	-0.0963***	-0.116***	-0.0915***
	(0.000830)	(0.000706)	(0.000309)	(0.000517)	(0.000820)	(0.000921)
Observaties	385,147	372,908	364,901	952,286	354,525	286,247
Onderneming VE	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja
Kwartaal VE	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja

Note Robuuste standaardfouten tussen haakjes, variabelen in logaritmen *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Tabel 17 Effect van steun op groei - volgens provincie

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
	Groei loonmassa	Groei VTE	Groei aantal jobs	Groei omzet	Groei loon per werknemer	groei omzet per werknemer
Steun (dummy 0/1) baseline West-Vlaanderen	0.0892***	0.147***	-0.0241***	0.292***	0.128***	0.365***
	(0.0105)	(0.00892)	(0.00379)	(0.0134)	(0.0102)	(0.0187)
Interactie steun Oost-Vlaanderen	0.0408***	0.0194**	0.0134***	0.0111	0.0174*	-0.0265*
	(0.0104)	(0.00891)	(0.00409)	(0.0122)	(0.0102)	(0.0158)
Interactie steun Antwerpen	0.0538***	0.0363***	0.00444	0.0272**	0.0509***	0.0367**
	(0.0101)	(0.00860)	(0.00390)	(0.0114)	(0.00992)	(0.0150)
Interactie steun Vlaams-Brabant	0.0755***	0.0585***	0.0156***	0.0168	0.0557***	-0.00939
	(0.0125)	(0.0109)	(0.00457)	(0.0133)	(0.0121)	(0.0175)
Interactie steun Limburg	0.0562***	0.0353***	0.0101**	-0.0347**	0.0413***	-0.0371**
	(0.0120)	(0.0103)	(0.00454)	(0.0137)	(0.0116)	(0.0176)
Interactie steun Brussel	0.116***	0.0953***	0.00624	0.146***	0.104***	0.174***
	(0.0295)	(0.0268)	(0.00844)	(0.0366)	(0.0291)	(0.0463)
Constante	-0.130***	-0.133***	-0.00354***	-0.0983***	-0.118***	-0.0919***
	(0.000880)	(0.000749)	(0.000327)	(0.000720)	(0.000862)	(0.00101)
Observaties	298,317	291,272	288,885	489,436	281,732	226,546
Onderneming vaste effecten	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja
Kwartaal vaste effecten	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja

Robuuste standaardfouten tussen haakjes, variabelen in logaritmen *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Het macro-economische model

We berekenen de verschillende Domar gewichten op basis van de Interregionale Input-Output tabellen van 2015, die net beschikbaar zijn gemaakt door het Federaal Planbureau ([Avonds et al., 2021](#)).⁶⁹ Deze tabellen bevatten de meest recente informatie rond sectorale productie en consumptie op het niveau van 124 NACE sectoren voor de 3 Gewesten.

De economische impact van Covid-19 komt voort uit een complexe combinatie van verschillende factoren. Zo zijn er aan de aanbodzijde de verschillende lockdown maatregelen en sluiting van sectoren, verminderde toegang tot inputs in de waardeketens, social distancing op de werkvloer, het telewerken, een verandering in arbeidsproductiviteit, arbeidsuitval etc. Aan de vraagzijde is er een verminderde vraag naar zowel intermediaire als finale producten,

⁶⁹ Tabellen opgesteld in het kader van de 'Overeenkomst voor het opstellen van monetaire interregionale input-outputtabellen voor België voor het jaar 2015' tussen enerzijds het FPB en anderzijds BISA, VSA/EWI en IWEPS.

verandering in de vraag naar het type van producten (minder cruises en meer boodschappen), mogelijke inkomensschokken en hun ongelijke verdeling over de huishoudens, etc. Deze factoren worden bovendien op een complexe manier beïnvloed door de productiestructuur van de economie en haar regionale en internationale waardeketens.

De gecombineerde impact van deze sectorale schokken kan onder enkele standaard macro-economische assumpties weergegeven worden door de volgende vergelijking ([Domar, 1961](#); [Hulten, 1978](#); [Baqaee en Farhi, 2020](#)):⁷⁰

$$\frac{dBRP}{BRP} \approx \sum_{i=1} \lambda_{iL} \frac{dL_i}{L_i} + \sum_{i=1} \lambda_{iK} \frac{dK_i}{K_i} + \sum_{i=1} \lambda_{iTFP} \frac{dTFP_i}{TFP_i}$$

De percentuele groeivoet van het reëel Vlaams Bruto Regionaal Product (BRP), kan - tot op eerste orde - benaderd worden door een gewogen gemiddelde van de groeivoet van elke component per sector i : tewerkstelling (L_i), vergoeding van kapitaal (K_i) en totale factorproductiviteit (TFP_i).⁷¹ Elke component wordt gewogen met de zogenaamde [Domar gewichten](#) van die component. Zo zijn λ_{iL} en λ_{iK} de Domar gewichten van de factoren arbeid en kapitaal, respectievelijk de aandelen van lonen en kapitaal in het Vlaams BRP. Het Domar gewicht voor TFP λ_{iTFP} , is het aandeel van omzet in het Vlaams Bruto Regionaal Product.⁷²

Literatuur bronnen econometrische analyse

- Borusyak K., Jaravel X. en Spiess J. (2021). Revisiting Event Study Designs: Robust and Efficient Estimation. Working Paper, pp 1-54.
- Cunningham S. (2021). Causal Inference: the Mixtape. Yale University Press, pp 572.
- Goodman-Bacon (2018). Difference-in-Differences with Variation in Treatment Timing. NBER Working Paper 25018, pp 1-48.
- Sun L. en Abraham S. (2021). Estimating Dynamic Treatment Effects in Event Studies with Heterogeneous Treatment Effects. Journal of Econometrics, 225(2), pp 175-199.
- Wooldridge J.M. (2021). Two-Way Fixed Effects, the Two-Way Mundlak Regression, and Difference-in-Differences Estimators. Working paper, pp 1-77.

⁷⁰ Deze assumpties zijn: (i) een initieel perfect competitieve economie, (ii) geen fricties zoals productie- of consumptieverstorende belastingen en subsidies, en (iii) de relevante gewichten (de productie structuur) blijven gelijk voor en na de schok. Deze vergelijking is een eerste-orde benadering van een mogelijk onderling complexe non-lineaire relatie. We benadrukken dat deze analyse een counterfactual betreft (i.e. hetgeen we niet observeren in de data). De exacte kwantitatieve impact van het model hangt af van de specifieke assumpties van dat model: andere modellen geven mogelijks andere resultaten. Zo zijn er onder andere de geraffineerde modellen [Hermes](#), [Hermreg](#) en [Quest](#) van het Federaal Planbureau.

⁷¹ De geaggregeerde productiefunctie is in termen van volumes, met andere woorden in termen van reële output groei, en houdt dus mogelijke prijseffecten zoals inflatie en supply chain bottlenecks uit het model.

⁷² Aangezien omzet groter is dan toegevoegde waarde (voor Vlaanderen bedraagt deze ratio ongeveer 2,3) sommeren deze Domar gewichten voor TFP tot meer dan 1. Dit neemt specifiek de structuur van de waardeketens mee op in het model, en de impact van sectorspecifieke schokken op geaggregeerde output.

Bijlage D: Impact cases ondernemers

Inleiding en achtergrond impact cases

Als onderdeel van dit onderzoek verzocht VLAIO het projectteam ook om inzicht te geven van de belevingen van ondernemers uit getroffen sectoren met de coronacrisis en de VLAIO-steunmaatregelen. Om gevolg te geven aan deze wens heeft het projectteam 10 zogenoemde “impact cases” ontwikkeld om de belevingen van een typische ondernemingen binnen verschillende hard getroffen sector in kaart gebracht. Op deze manier schetst dit onderzoek de effecten van VLAIO-steunmaatregelen op het economische niveau (macro), op het sectoraal (meso) niveau, en op ondernemersniveau (micro). De belevingen van ondernemers dienen meer beeld te geven bij de nationale en sectorale analyses om zo de menselijke kant van die bredere trend te illustreren.

Om de impact cases te ontwikkelen is aan hand van data over het gebruik van de VLAIO-steunmaatregelen een selectie gemaakt van welke sectoren het meest gebruik hebben gemaakt van VLAIO steun en die vooral hard waren getroffen door de crisis (zie Tabel XX).

Tabel 18 Overzicht sectoren bekeken binnen impact cases

Gekozen sectoren
43 Specialised construction activities
45 (Wholesale) and retail trade and repair of motor vehicles and motorcycles
46 Wholesale trade, except of motor vehicles and motorcycles
47 Retail trade, except of motor vehicles and motorcycles
55 Accommodation
56 Food and beverage service activities
79 Travel agency, tour operator reservation service and related activities
90 Creative services, arts and amusement
93 Sports activities and amusement and recreation activities (fitness, etc)
96 Other personal service activities (hairdressers, beauty saloons,..)

Konings, Magerman en Technopolis Group 2021

Via VLAIO heeft het projectteam gegevens ontvangen en ondernemers benaderd. Aan de hand van een reeks gesprekken met ondernemers, gecomplementeerd door desk studie en input van koepelorganisaties is een beeld geschetst van de ervaringen van ondernemers. Deze annex bevat een synthese van de ervaringen en trends onder verschillende ondernemingen en sectoren. We beschrijven de ervaringen met de coronacrisis bij ondernemingen en het effect van VLAIO-steunmaatregelen onder de ondernemingen. In totaal is met 20 ondernemingen gesproken, variërend van klein tot middelgrote ondernemingen, gecomplementeerd door inputs vanuit sector organisaties en desk studie.

Een kanttekening hier is dat ondernemingen zeer moeilijk waren te bereiken, wat niet verrassend is gezien deze historische periode; met name in de horeca en detailhandel bijvoorbeeld en in de reparatie van motorvoertuigen was dit lastig. Ook kan het zijn dat er een zekere selectie-bias zit in de ondernemingen die bereid waren om ons te woord te staan. Die bias komt voort uit het feit dat die bedrijven die de tijd en bereidheid hadden om deel te nemen aan dit onderzoek dat zich konden veroorloven omdat hun onderneming secuur genoeg is dat tijd kan worden gespaard om deel te nemen aan een onderzoek. Een verder onderdeel van de selectie bias kan zijn dat sommige beroepen gekenmerkt zijn door fysieke

aanwezigheid bij de ondernemingen wat contact leggen en het voeren van gesprekken uitdagender maakten. Dat gezegd is er door een combinatie aan informatiebronnen een indruk ontwikkeld naar de nuances onder bedrijven wat betreft hun ervaringen met en de effecten van VLAIO steun.

Ervaringen ondernemingen met coronacrisis

Effecten coronacrisis op ondernemers: Door de veiligheidsmaatregelen (de twee lockdowns in maart 2020 en vanaf oktober 2020) en de plicht om afstand te houden tussen werknemers en klanten hebben veel ondernemingen een harde financiële klap gehad. Vooral bij ondernemingen die 3 maanden dicht moesten in het eerste kwartaal van 2020, zoals de horeca, de culturele sectoren, recreatie en evenementen, en persoonlijke diensten hadden het financieel gezien heel zwaar. De omzet viel weg, vaste kosten liepen door, en er heerste veel onzekerheid bij ondernemers over alle sectoren heen.

Ondernemingen geven ook aan dat de crisis effect heeft gehad op leveranciers, klanten relaties, en levertermijnen van producten. Hoewel er tussen ondernemers, leveranciers en samenwerkingspartners begrip is voor de mindere bestellingen en vertraagde leveringen, blijft dit een moeilijke ontwikkeling. Gesproken ondernemers geven aan dat hun relaties met leveranciers meestal niet zijn veranderd. Een paar ondernemingen bij de accommodatie sector geven aan wel te hebben gezocht naar voordeligere leveranciers, maar deze bedrijven vormen een minderheid.

Verder gaven sommige ondernemingen aan dat in hun sector het afhangt van de afzetmarkt waarin een bedrijf zicht op richt. In de groothandel voor voeding bijvoorbeeld maakten sommige bedrijven met diverse afzetmarkten winst, terwijl ondernemingen die zich richten op de horeca of evenementen (denk aan conferenties) juist grote verliezen maakten (van tot wel 70%).

Acties door ondernemers zelf: Over de linie hebben ondernemers eigen maatregelen en stappen gezet om de crisis door te komen. De meeste ondernemers hebben in kosten gesneden waar dat kon, zijn kritisch gaan kijken naar de minder rendabele activiteiten en daarmee gestopt, hebben eigen reserves ingezet of zijn op zoek gegaan naar externe financiering. Onder de persoonlijke diensten zoals de kapper en schoonheidssalons geven de gesproken ondernemers aan dat ze eigen reserves in hebben gezet en ook nieuwe activiteiten hebben verkend; zo zette de schoonheidssalon meer in op de professionalisering van hun website en webshop en zijn meer producten via de webshop gaan verkopen. In de recreatie en evenementen sector geven de gesproken ondernemers aan te hebben gesneden in kosten en niet rendabele activiteiten. Ondernemingen gaven ook aan hun personeel in te hebben gezet bij andere sectoren, zoals de toer buschauffeurs uit de recreatiesector die werden omgeschoold naar een buschauffeur voor in het openbaar vervoer, of chauffeurs uit de evenementen sector die aan de slag gingen bij verhuisbedrijven.

Verder hebben ondernemingen ook gekeken naar wat er wél mocht binnen de veiligheidsmaatregelen. Buiten de volledige lockdowns om hebben culturele en creatieve organisaties online events of voorstellingen gedaan. Een cultureel centrum is podcasts en YouTube video's gaan maken, heeft binnen het pand de ruimtes opgeknapt, en heeft kleine life voorstellingen met voldoende afstand gehouden. Een bekend voorbeeld zijn de take-away maaltijden onder de horecabedrijven; een kleine 30% van ondernemers uit de sector heeft dit soort activiteiten ondernomen⁷³.

⁷³ FoodServiceAlliance, (2020), RAPPORT: IMPACT VAN CORONA OP ONDERNEMERS IN HORECA, <https://www.foodservicealliance.be/insight/rapport-impact-van-corona-op-ondernemers-horeca>

In de culturele en creatieve sector gaf een (middelgrote) onderneming aan snel te zijn gaan kijken naar externe financiering bij banken en uitstellen van betalingen aan te vragen. De meerderheid van de gesproken ondernemers geven aan hun eigen reserves in te hebben gezet om hun bedrijf gaande te houden en dat die reserves nu vrijwel op zijn.

Effecten en impact van VLAIO steun

Hinderpremie en Vlaams Beschermingsmechanismen: Wat betreft de effecten van de VLAIO-steunmaatregelen is het belangrijk om eerst aan te geven dat voor de gesproken ondernemers de corona hinderpremie en de Vlaamse Beschermingsmechanismen de belangrijkste maatregelen vormden. Verder waren uitstellen van RSZ-betalingen van belang en op federaal niveau, de tijdeloze werkloosheidsregeling. De tijdeloze werkloosheidsregeling werd vaak genoemd door ondernemers en sectororganisaties als een zeer belangrijk middel.

VLAIO-steun hielp vaste kosten te dekken: De belangrijkste reden voor ondernemers om VLAIO-steun aan te vragen was om de vaste kosten te helpen dekken bij het gebrek aan omzet. Dit werd door veel ondernemers omschreven als het belangrijkste effect van VLAIO steun. De steun hielp de omzet aan te vullen en specifieke vaste lasten zoals personeelskosten en de huur van bedrijfspanden te betalen. Een aantal bedrijven en sector organisaties geven aan dat de steun hielp om ook een stuk zekerheid te geven aan ondernemers en het gevoel te geven dat ze er niet alleen voor stonden.

Impact van steun verschilt per omvang onderneming: Hoewel de ondernemers veelal aangeven dat VLAIO-steun hielp om vaste lasten te dekken zit er tussen ondernemers binnen sectoren veel verschil in welke maatregelen gebruikt werden en de effecten van de maatregelen. De meeste gesproken ondernemers maakten gebruik van de corona hinderpremie maar het zijn met name de kleine bedrijven die hier naar verhouding meer profijt van hebben gehad. De regeling was makkelijk aan te vragen maar had een groter effect op eenmanszaken en micro bedrijven over de sectoren heen. Dit was omdat het forfaitaire bedrag van €4.000,- een groter aandeel van de omzet vormde bij micro en kleine ondernemingen dan bij middelgrote en grote ondernemingen; dit effect werd vooral vaak genoemd in de sectoren voor persoonlijke diensten en in de detailhandel. Voor grotere ondernemingen met meer personeel, hogere huur voor grotere bedrijf locaties, apparatuur en andere vaste lasten vormde de €4.000,- een druppel op de gloeiende plaat. Het Vlaams Beschermingsmechanisme hielp daarentegen naar verhouding meer om dit soort kosten te dekken omdat de omvang van het bedrijf en het omzetverlies werden gebruikt om de omvang van de steun te berekenen. Middelgrote en grote bedrijven vroegen de steun nog altijd aan, maar het effect was minder groot.

Impact van steun verschilt per businessmodel van onderneming: de impact van de VLAIO-steun verschilt ook per businessmodel van een onderneming. Over de sectoren heen hebben sommige activiteiten een langere doorlooptijd om op zetten en uit te voeren, of hebben ondernemingen meer apparatuur nodig, of meer voorbereiding en voorfinanciering nodig. In deze sectoren is zekerheid en vertrouwen in de (nabije) toekomst van belang zodat investeringen en voorfinanciering plaats kunnen vinden.

Denk bijvoorbeeld aan de culturele sectoren en het opzetten van voorstellingen, of evenementen (conferenties tot festivals), die allemaal veel voorbereiding en voorfinanciering vereisen. De omzet wordt op bepaalde piekmomenten in jaar gerealiseerd en die omzet wordt weer geïnvesteerd in nieuwe projecten. Voor sommige referentieperiodes ligt de omzet dus lager en is de steun die wordt ontvangen voor organisaties niet toereikend genoeg om nieuwe activiteiten voor te financieren. Ook in de reis sector en in de accommodatie sectoren wordt veel samengewerkt met partners in Vlaanderen en België, maar ook in het buitenland, en worden contracten maanden van tevoren afgesloten voor reispakketten, tours, en trips die in

piek vakantieperiodes veel plaatsvinden. Voor dit soort businessmodellen is financiële inzet nodig om de volgende projecten op te richten en om omzet te genereren. De kosten die gemaakt worden en de omzet fluctueren sterk en ondernemingen geven aan dat hier niet voldoende rekening mee is gehouden bij het ontwerp van de VLAIO-steunmaatregelen.

Ondernemingen met doorlopende vaste lasten ervaren meer moeite: Verder maken sommige ondernemingen meer gebruik van apparatuur en kapitaal in hun werk. Evenementenorganisaties die techniek of meubels leveren hebben meer vaste lasten dan organisaties die vaardigheden en vakmensen leveren. Apparatuur en kapitaal vereisen vaak betalingen, onderhoud, en personeelskosten, en dit soort kosten konden minder goed gedekt worden. Dit soort bedrijven hebben meer vaste lasten gehad tijdens de crisis in combinatie met minder omzet, met daarbij het feit dat ze minder wendbaar zijn geweest. Hoewel technici uit de evenementen sector bijvoorbeeld zonnepanelen konden gaan leggen in de bouwsector, kan een bedrijf dat stoelen en meubels verhuurt minder gemakkelijk van focus veranderen. De reis, accommodatie, en sport en recreatiesectoren bleven in veel gevallen ook hoger vaste lasten hebben omdat mensen in dienst moesten worden gehouden om reizen en vakanties om te boeken en klanten toch vast te proberen te houden voor een later moment. In de sport en recreatiesector werden kosten gemaakt om sport ruimtes en recreatieactiviteiten te onderhouden voor bezoekers die in mindere aantallen mochten komen. In ondernemingen met meer doorlopende vaste lasten was de VLAIO-steun volgens ondernemers dus minder toereikend. In combinatie met eigen inzet en extra of andere activiteiten hebben dit soort ondernemers het wel overleefd geven ze aan.

Zonder VLAIO-steun waren de klappen van de crisis harder geweest: Ondernemers geven ook aan dat ze dankbaar zijn voor de steun en dat het over het algemeen goed uit werd gevoerd door VLAIO. Veel ondernemers geven aan dat ze denken de crisis wel te hebben overleefd, maar dat ze meer moeite hadden ervaren en waarschijnlijk hadden moeten krimpen in omvang. Sommige ondernemers (en veel van de sectororganisaties) geven ook aan dat de klap in hun sector naar verwachting groter was geweest dan nu, dat er meer faillissementen waren geweest en dat dat aan zowel de federale als VLAIO-steun te danken is. Dit was met name het geval in de detailhandel, de persoonlijke diensten, sport en recreatie, en de creatieve en culturele sectoren.

Verder leeft er bij ondernemers het gevoel dat de Vlaamse overheid en VLAIO snel heeft gehandeld en dat het enigszins normaal is dat de nadruk meer lag op zo veel mogelijk ondernemers zo snel mogelijk te helpen aan het begin van 2020.

www.technopolis-group.com